

UDK 81`367.635=163.42:27-246

81`367.635=14`03

27-248.52:81

27-234=163.42

<https://doi.org/10.53745/bs.95.2.13>

Primljeno: 8. 5. 2025.

Prihvaćeno: 20. 6. 2025.

Izvorni znanstveni članak

Prijevod čestica u Novom zavjetu – primjer ᾗαα οὖν u Poslanici Efežanima 2,19*

Translation of the Particles in the New Testament – the ᾗαα οὖν Example in The Letter to the Ephesians 2:19

Tomislav Zečević

Sažetak

U uvodnom dijelu rada govori se o važnosti ispravnog prijevoda novozavjetnih grčkih čestica na hrvatski jezik koje mogu utjecati na značenje pojedinog biblijskog odlomka, kao što je prikazano na konkretnom primjeru kombinacije čestica ᾗαα οὖν u Poslanici Efežanima 2,19. Prvi dio rada progovara o značenju, podjeli i primjeni, tj. ulozi i funkciji čestica i veznika u hrvatskom jeziku. U ovom dijelu rada ujedno je objašnjeno da iako u grčkom jeziku veznici mahom ulaze u skupinu čestica, u hrvatskom jeziku čestice i veznici čine dvije odvojene skupine nepromjenjivih riječi, zbog čega su zasebno navedeni. U drugom dijelu rada obrađuju se čestice u grčkom jeziku. Najprije se navodi podjela i primjena grčkih čestica i veznika prema klasičnoj gramatici, a zatim njihova podjela i primjena prema grčkoj gramatici Novog zavjeta, tj. njihova primjena u samom Novom zavjetu, koji je napisan na narodnom *koine* dijalektu grčkog jezika. U trećem dijelu rada obrađuje se konkretan primjer primjene čestica-veznika ᾗαα οὖν u Novom zavjetu, koje se analiziraju pojedinačno, svaka čestica za sebe, i skupno, kao kombinacija čestica, s naglaskom na Poslanicu Efežanima i pavlovske spise. Zatim se tumači uloga čestica ᾗαα οὖν u Ef 2,19 i unutar odlomka Ef 2,11-22 te se na temelju toga i na temelju prijašnje analize nudi prijevod istih čestica. Zaključak ponovno naglašava važnost ispravnog vrednovanja i tumačenja čestica u Novom zavjetu upravo na konkretnom primjeru čestica ᾗαα οὖν u Ef 2,19, koji upućuje na njihovu egzegetsku relevantnost za ispravno tumačenje pojedinih biblijskih

* Članak je napisan u sklopu četverogodišnjeg znanstveno-istraživačkog projekta *Egzegetski instrumentarij Novoga zavjeta* (EGZEGE TINSTR), koji provodi Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, a financiran je iz sredstava Hrvatske zaklade za znanost.

odlomaka, poput odlomka Ef 2,11-22 te za interpretaciju cijelih biblijskih spisa, poput Poslanice Efežanima.

Ključne riječi: prijevod, grčki jezik, Novi zavjet, Poslanica Efežanima, čestice, veznici, ᾗρα οὖν, hrvatski jezik, hrvatski prijevod/i

Abstract

The introductory part of the paper addresses the importance of accurate and correct translation of the New Testament particles into Croatian language, as they are able to influence the meaning of an individual biblical passage. This is demonstrated using the example of a combination of particles ᾗρα οὖν in the Letter to the Ephesians 2:19. The first part studies their meaning, division and application, i.e., the role and function of the particles and conjunctions in the Croatian language. It also explains that while in Greek conjunctions generally fall under the category of particles, in Croatian, particles and conjunctions are classified into two separate groups of invariable words, and are therefore listed separately. The second part analyses Greek particles, including conjunctions, along with their division and application, firstly according to the classical Greek Grammar and then according to the New Testament Grammar, i.e., in line with the use of the particles in the New Testament Greek of a *koine* provenance. The third part studies the ᾗρα οὖν combination of particles in the New Testament, which are firstly analysed separately and then collectively, with the emphasis on their use in the Letter to the Ephesians and in the Pauline writings in general. This part includes the interpretation of the role of these particles in Eph 2:19 and within the passage Eph 2:11-22 which results in a translation that is based on the above analysis. The conclusion reinforces the importance of a precise translation of the particles in the New Testament on the basis of the analysed example of ᾗρα οὖν combined particles in Eph 2:19. This includes their exegetical value for an accurate interpretation of individual biblical passages, such as Eph 2:11-22 and for the overall interpretation of the entire biblical writings, such as the Letter to the Ephesians.

Key words: translation, Greek language, New Testament, Letter to the Ephesians, particles, conjunctions, ᾗρα οὖν, Croatian language, Croatian translation(s)

Uvod

Članak nastoji progovoriti o važnosti prijevoda čestica i to kroz konkretan primjer kombinacije grčkih čestica-veznika ᾗρα οὖν, koji se može pronaći u Poslanici Efežanima 2,19. Taj primjer ukazuje na činjenicu da nisu samo tzv. ključne riječi, poput glagola, imenica i pridjeva, bitne za prijevod i za razumijevanje biblijskog teksta nego je itekako važno ispravno prevesti čestice koje mogu uvoditi rezultate i posljedice prijašnjeg tijeka djelovanja, stavljati poseban naglasak na određenu radnju ili događaj te učvrstiti nečiji sud ili mišljenje. Osim toga, čestice mogu označavati prijelaz iz jednog stanja u drugo, tj.

kulminaciju određenih događaja. Stoga je bitno u prvom koraku upoznati se s česticama i njihovom primjenom u hrvatskom i osobito u grčkom jeziku, s obzirom na to da je izvorni tekst Novog zavjeta, uključujući Poslanicu Efežanima, napisan upravo na tom jeziku. Nakon govora o česticama u hrvatskom i grčkom jeziku općenito, u drugom se koraku rad usredotočuje na primjenu grčkih čestica u Novom zavjetu.

U trećem koraku navodi se konkretan primjer upotrebe čestica ἄρα οὖν (*tako dakle*) u Poslanici Efežanima 2,19, koje se nalaze na samom početku rečenice. Uz službeni liturgijski hrvatski prijevod Duda – Fućak u izdanju Kršćanske sadašnjosti u radu se usporedno navode još četiri hrvatska prijevoda Novog zavjeta: Katančićev, Šarićev, Rupčićev i Gusićev prijevod. Dakle, pristup prijevodu čestica ἄρα οὖν uključuje usporedbu pet različitih hrvatskih prijevoda, od kojih su četiri na standardnom hrvatskom jeziku (Duda – Fućak, Šarić, Katančić i Rupčić) te jedan na kajkavskom narječju (Gusić).

Na temelju tih prijevoda i na temelju njihovih sličnosti i razlika naglašava se važnost ispravnog prijevoda čestica za dublje razumijevanje biblijskog novozavjetnog teksta u cjelini kao i pojedinih biblijskih knjiga i njihovih odlomaka, poput Poslanice Efežanima i odlomka Ef 2,19 (2,11-22). Rad se ujedno dotiče važne uloge koju čestice-veznici ἄρα οὖν i r. 19 imaju u cijelom drugom poglavlju rečene poslanice, osobito u širem odlomku 2,11-22, koji govori o spasenjskom putu naslovnika poslanice. Spasenjski kontekst upotrebe čestica i njihova istaknuta uloga u tom kontekstu dodatno osnažuje tezu da su čestice, iako naizgled manje važna vrsta nepromjenjivih riječi, izuzetno važne za prijevod Svetog pisma Novog zavjeta i za shvaćanje onoga što sveti pisac, konkretno autor Poslanice Efežanima, nastoji poručiti.

1. Čestice i veznici u hrvatskom jeziku

Govoriti o važnosti prijevoda grčkih čestica na hrvatski jezik ne bi imalo smisla ako se ne bi progovorilo o podjeli riječi u hrvatskom jeziku i mjestu koje u toj podjeli zauzimaju čestice. Naime, u hrvatskom jeziku postoji deset vrsta riječi: imenice, zamjenice, pridjevi, brojevi, glagoli, prilozi, prijedlozi, veznici, čestice i usklici. Prema kriteriju samostalnog značenja riječi se dijele na punoznačne: imenice, zamjenice, pridjevi, brojevi, glagoli i prilozi, te nepunoznačne riječi: prijedlozi, veznici, čestice i usklici. Prema kriteriju (ne)promjenjivosti dijele se na promjenjive: imenice, zamjenice, pridjevi, neki brojevi i glagoli, te nepromjenjive riječi: prilozi, prijedlozi, veznici, čestice, usklici i neki brojevi (Hudeček i Mihaljević 2025, Vrste riječi). Za razliku od hrvatskog jezika u grč-

kom jeziku ne postoji stroga podjela između čestica i veznika, stoga prvi dio rada donosi osnovne podatke ne samo o česticama nego i o veznicima.¹

1.1. Podjela i uloga čestica u hrvatskom jeziku

U hrvatskom jeziku čestice i veznici, unatoč pripadanju istim skupinama nepromjenjivih i nepunoznačnih riječi, koje se ne navode samostalno u leksikonima, ipak čine dvije zasebne vrste riječi. U grčkom jeziku, na kojem je napisan Novi zavjet, uključujući i Poslanicu Efežanima (ἄρα οὖν u 2,19), ne postoji takvo razlikovanje, već se veznici klasificiraju unutar šire skupine čestica. Ipak, nije uvijek tako jednostavno razlikovati spomenute dvije vrste riječi jer i u hrvatskom jeziku poneki veznici mogu biti i čestice (poneki pak mogu biti prilozi isticanja), dok u službi veznika mogu biti i druge pojedinačne riječi, poput priloga i zamjenica te skupova riječi.

U hrvatskom se jeziku čestice, koje se još nazivaju i *partikule* ili *rječce*, definiraju kao nepromjenjive vrste riječi koje služe za oblikovanje tvrdnji, za (pre)oblikovanje rečenica i rečeničnog sadržaja te za izražavanje rečeničnog modusa, tj. za isticanje govornikova stajališta o onome o čemu se govori (Hrvatski jezični portal 2025, Čestica). Najčešće čestice su: *bar, baš, čak, da, evo, eto, eno, kao, li, ma, ne, zar*, npr. *Evo, ispričat ću ti što mi se dogodilo. Da, tako je. Ne, nije tako. Je li tako?* (Hudeček i Mihaljević 2025, Čestice). Osim toga važno je naglasiti da se čestice upotrebljavaju za isticanje intenzivnijeg značenja pojedinih riječi te za stavljanje posebnog ili dodatnog naglaska na određene riječi i dijelove rečenice.

Čestice mogu biti potvrdne (*da, jest*), niječne (*ne, ni*), upitne (*li, zar*), pojačajne (*da, jest, dakako, svakako, naravno; ne, nikako*), dopusne (*ma, makar, bilo, god, budi*), dojmovne (*doista, istina, možda, sasvim, sigurno, veoma, vrlo, apsolutno*) itd. (Proleksis enciklopedija, online. 2013 – 2025, Čestica). Prema svojstvu (ne)samostalnosti, razlikuju se samostalne i nesamostalne čestice (Gradivo. hr. 2023, Nepromjenjive vrste riječi²):

¹ Prvi dio rada koji govori o česticama i veznicima u hrvatskom jeziku detaljno je izložen kako bi se ukazalo na kompleksnost prevođenja grčkih čestica na hrvatski jezik, u kojem veznici ulaze pod zasebnu grupu riječi te su stoga i zasebno obrađeni (što objašnjava i opravdava dužinu ovog dijela rada). Ta činjenica upućuje na posebnosti i razlike u gramatičkoj podjeli i primjeni čestica između dvaju navedenih jezika, koje treba uzeti u obzir u samom procesu prevođenja. Ukratko, za kvalitetan prijevod nije dovoljno poznavati samo zakonitosti izvornog novozavjetnoga grčkog jezika, već je potrebno dobro poznavati i zakonitosti hrvatskog jezika na koji se sveti tekst prevodi.

² Kraću definiciju čestica, vidi u: <https://gradivo.hr/hrvatski/online-skripta-hrvatski-zamaturu/nepromjenjive-vrste-rijeci/> (pristupljeno 26. III. 2025.): »Čestice su riječi koje same nemaju značenje, ali imaju svrhu oblikovanja ili preoblikovanja rečeničnog ustrojstva.«

I. Nesamostalne čestice dijelimo na:

1. upitne: *li, zar*
2. potvrdne: *da*
3. niječne: *ne*
4. poticajne: *neka, hajde*
5. one koje pokazuju poredak: *put(a) (jedanput, dva puta)*
6. pojačajne: *god (tkogod), i (I jučer si kasnila.)*
7. upućivačke: *evo, eto, eno*

II. Samostalne čestice (modifikatori) su one čestice koje modificiraju cijelu rečenicu: *nažalost, vjerojatno, uglavnom, srećom, nažalost, zaista, bez sumnje...* (On je, *nasreću*, preživio).

U Hrvatskoj gramatici iz 1995. godine može se pronaći još jedna definicija čestica: »Čestice (riječce, partikule) riječi su koje iskazuju stav govornika prema onome o čemu govori, s obzirom na njegovo znanje, želje i osjećaje« (Barić i dr. 1995, 282). Ta gramatika dijeli čestice na temeljnu ili prvotnu podjelu prema njihovoj upotrebi u sljedećim slučajevima (Barić i dr. 1995, 282):

1. u poricanju neke tvrdnje (riječca: *ne*)
2. u pitanju je li tvrdnja istinita (riječce: *li, zar*)
3. za pojačavanje tvrdnje ili poricanja (riječce: *da, jest, dabome, dakako, svakako, ne, nikako*)
4. za izricanje nestrpljenja, želje, zadovoljstva i sl. onim što znači riječ uz koju se riječca stavlja (riječce: *bar, baš, čak, i, jedva, još, ni, niti, opet, samo, tek, već*)
5. za izricanje ravnodušnosti ili dopuštenja (riječce: *ma, makar, bilo, god*)
6. za izricanje dojma o onome o čemu se govori ili svoje ocjene toga (riječce: *doista, gotovo, istina, možda, naravno, nekako, potpuno, sasvim, sigurno, skoro, vjerojatno, veoma, vrlo, zaista* itd.)

U drugu skupinu čestica mogu se dodatno ubrojiti i tzv. poštapalice, tj. riječi koje se izgovaraju bez pridavanja posebnog smisla u trenutku njihove upotrebe, osobito kad se nastoje pronaći prave riječi i kad je teško sjetiti se onoga što bi se zaista htjelo reći, npr. riječce: *ovaj, onaj, čuj, kaže, vele, dragi moj* itd. U treću skupinu čestica, tj. u modalnoj službi, mogu se naći skupovi riječi i cijele rečenice koje gube svoj izvorni smisao te služe održavanju pozornosti slušatelja ili ukazuju na osjećaje govornika tijekom izricanja govora, npr. riječce: *tako reći, općenito govoreći, sve u svemu, hoćeš-nećeš, bolje rekavši, kao što znate, oprostite* itd. (Barić i dr. 1995, 282-283).

Osim toga, i druge vrste riječi mogu biti u službi čestica, poput veznika u primjeru ἄρα οὖν u Ef 2,19, koji se u daljnjem radu pobliže obrađuje.

1.2. Veznici u hrvatskom jeziku

Moguće je još jednom ustvrditi da u hrvatskom jeziku veznici ulaze u zasebnu vrstu riječi u odnosu na čestice, ali u grčkom jeziku oni se ubrajaju u čestice. Stoga je za ovaj rad neophodno navesti njihovu definiciju i podjelu: »Veznici su nepromjenjive riječi kojima se povezuju riječi, skupine riječi ili rečenice, npr. i, pa, te, ni, niti, a, ali, nego, no, da, ako, jer itd.« (Hudeček i Mihaljević. 2025. Veznici.).

S obzirom na vrstu i službu riječi, veznici se mogu podijeliti na prave i neprave veznike (tu trostruku podjelu moguće je pronaći u Barić i dr. 1995, 281):

1. Pravi veznici su oni koji su samo veznici i po vrsti i službi riječi. Ti veznici se mogu dalje podijeliti na *jednostavne* (a, ako, ali, čim, da, dakle, dok, e, i, ili, jer, ma, makar itd.) i na *složene* (eda, iako, iliti, mada, premda itd.) veznike.
2. Nepravi veznici su riječi drugih vrsta riječi, različitih od veznika, ali koje vrše službu veznih riječi. Dakle, u službi veznika upotrebljavaju se upitno-odnosne zamjenice (tko, što, koji, čiji, kolik, kakav itd.) i zamjenični prilozi (gdje, kad/a, kako, kamo, kud/a, odakle, pošto, zašto, zato, stoga itd.), kao i neke čestice (neka, samo, istom, još, tek itd.).
3. Za funkciju povezivanja mogu se koristiti i skupovi od dvije ili više riječi (prilozi, veznici, čestice), npr. a da, a kamoli, a ono, a to, budući da, da i, istom što, koliko god, kao da, kao što, ma kako, pa opet, osim toga što, samo ako, s obzirom na to, tako da, tek ako, zbog toga što itd.).

Prema značenju i službi veznici se dijele na *sastavne*: i, pa, pak, te (u potvrdnim rečenicama), ni, niti (u niječnim rečenicama); *rastavne*: ili, ili – ili; *suprotne*: a, ali, dok, nego, no, već, pa, kad li, kad ono/to, a to/ono; *isključne*: samo (što), tek (što), jedini, osim (što); *zaključne*: dakle, zato, stoga; *izrične*: da, da li, kako, gdje, e; *vremenske*: čim, dok, kad/a, kako, pošto, nakon što; *uzročne*: jer, budući da, što, gdje, kako; *namjerne*: da, eda, kako, (ne bih) li, neka; *posljedične*: da, te; *poredbene i načinske*: kako, kao (što), nego, no; *pogodbene*: ako, da, kada, (kad) li; *dopusne*: premda, iako, ako i, makar (Barić i dr. 1995, 281).

Sastavni, rastavni, suprotni, isključni i zaključni koriste se u nezavisno-složenoj rečenici i zato se nazivaju nezavisni veznici. Ovdje je riječ isključivo o

pravim veznicima po vrsti riječi i po službi u rečenici. Svi ostali pravi veznici (uzročni, vremenski, pogodbeni, itd.) koriste se u zavisnosloženoj rečenici i nazivaju se zavisnim veznicima. U zavisnosloženim rečenicama koriste se pravi i nepravi veznici koji po vrsti riječi nisu veznici, ali vrše takvu službu unutar rečenice. U tu svrhu osobito se koriste odnosne zamjenice i prilozi koji su pret hodno navedeni (Barić i dr. 1995, 281).

Ukratko, veznici su riječi koje povezuju dvije riječi, skupine riječi ili (su) rečenice. S obzirom na stupanj složenosti rečenica u kojima se nalaze, mogu se još podijeliti na konjunktore, tj. veznike nezavisnosloženih rečenica i na subjunktore, tj. veznike zavisnosloženih rečenica te još na veznike konektore, koji funkcioniraju kao vezna sredstva na razini teksta (Gradivo. hr. 2023, Nepromjenjive vrste riječi.³):

1. konjunktori (veznici nezavisnosloženih rečenica):
 - sastavni: *i, pa, te, ni, niti*
 - rastavni: *ili*
 - suprotni: *a, ali, nego, no, već*
 - zaključni: *zato, dakle*
 - isključni: *samo što, jedino što, tek što*
2. subjunktori (veznici zavisnosloženih rečenica):
 - *premda, iako, kao, da, dok, jer, kakav, kamo...*
3. konektori (vezna sredstva na razini teksta):
 - *međutim, s obzirom na to, na temelju toga, naime, s jedne strane, s druge strane*

2. Čestice u grčkom jeziku⁴

Nakon govora o česticama i veznicima u hrvatskom jeziku i gramatici slijedi govor o podjelama i primjeni čestica u grčkom jeziku i gramatici jer je cijeli Novi zavjet, uključujući Poslanicu Efežanima i kombinaciju čestica ἄρα οὐν u Ef 2,19, napisan na grčkom jeziku. Točnije, riječ je o tzv. *koine* narječju, pojed-

³ Uz napomenu da je veznicima, kao i česticama, važno povezivati rečenice eseja i sažetka, još je važnije napomenuti drugu srodnu vrstu nepromjenjivih riječi s česticama, a to su uzvici, kojima se izražavaju osjećaji i raspoloženje (*oh, jao, joj* itd.), zvukovi u prirodi (*tres, bum* itd.) te dozivanje i poticanje (*hej, halo, oj* itd.). Vidi: <https://gradivo.hr/hrvatski/online-skripta-hrvatski-za-maturu/nepromjenjive-vrste-rijeci/> (pristupljeno 26. III. 2025.).

⁴ Listu grčkih čestica vidi u: Smyth, Herbert Weir. 1920. *Greek Grammar for Colleges*. New York: American Book Company, 631-671.

nostavljenom grčkom pučkom jeziku koji se koristio u redovnom ophođenju i koji je prevladavao u Isusovo i Pavlovo vrijeme te u vrijeme pisanja Poslanice Efežanima (1. st. po Kr.). Riječ je o zajedničkom helenističkom grčkom narječju naroda s područja Sredozemlja, prije svega usmenog tipa, koji nastaje za vrijeme Aleksandra Velikog (4. st. pr. Kr.) upravo iz praktičnih razloga svakodnevnog sporazumijevanja i s ciljem ujedinjenja naroda na području njegovih kolonija. Na tom grčkom *koine* dijalektu napisano je i Sveto pismo Novog zavjeta (Horak-Williams 1999, 6).

Poradi jasnijeg razumijevanja odnosa klasičnog i novozavjetnog grčkog jezika, tj. prije obrade grčkih čestica koje se mogu pronaći u Novom zavjetu, potrebno je dotaći se podjele i primjene čestica u klasičnom grčkom jeziku i gramatici.

2.1. Podjela grčkih čestica i veznika prema klasičnoj gramatici

Prema mjestu u rečenici razlikuju se prepozitne čestice, koje se uvijek nalaze na prvom mjestu u rečenici, npr. kod upitnih čestica: ἤ γάρ, »zar ne?«, i postpozitivne čestice, koje uvijek dolaze bar iza jedne riječi u rečenici, a to je većina veznika: npr. δέ, ἄρα (osim u Ef 2,19), οὖν, γέ itd. (Musić i Majnarić ²2001, 43). Prije daljnjeg govora o podjelama čestica važno je istaknuti da u grčkom jeziku i gramatici nema jasnog razlikovanja između čestica i veznika u smislu vrste riječi, već se čestice koje služe za vezivanje (su)rečenica ili članova rečenica nazivaju veznici (lat. *coniunctiones*). Čestice koje imaju ulogu veznika u rečenici, u koje se ubrajaju i čestice ἄρα οὖν u Ef 2,19, dijele se na nezavisne, tj. usporedne ili koordinativne (lat. *coordinantes*), i na zavisne ili subordinativne (lat. *subordinantes*) veznike, koji se mogu dalje podijeliti prema funkcijama ili ulogama u rečenici (Musić i Majnarić ²2001, 43-245):

A. nezavisni ili usporedni veznici:

1. *sastavni ili kopulativni*: καί, »i, također, dapače, još«, τέ, »i«, οὐδέ, »ne, ni(ti)«, οὔτε, »ni, niti«
2. *rastavni ili disjunktivni*: ἢ, »ili«, εἴτε, »bilo«
3. *suprotni ili adversativni*: ἀλλά, »ali, no, nego, već«, δέ, »a, pak, i«, αὖ, »opet«, μὲν, »ali, ipak«, καίτοι, »pa ipak«, ὅμως, »ipak«, ἀλλά, »ali«
4. *zaključni ili konkluzivni*: ἄρα, »dakle«, οὖν, »dakle«, νύν, »dakle« (ili bez prijevoda), δῆ, »ta, dakle«
5. *uzročni ili kauzalni*: γάρ, »jer (ta)«, u pitanju: τίς γάρ, »ta tko?«, πῶς γάρ οὖ, »ta kako ne?«

B. zavisni veznici:

1. *izrični ili deklarativni*: ὅτι, ὥς, »da«
2. *vremenski ili temporalni*: ὅτε, ὁπότε, ὥς, »kad«, ἐπεί, ἐπειδή, »kad, pošto«, ἐπεὶ πρῶτον, »kako, čim«, ἀφ' οὗ, ἐξ οὗ, »otkako«, ἐν ᾧ, »dok«, ἕως, ἔστε, μέχρι, »dok«, πρὶν, »prije, negoli«
3. *namjerni ili finalni*: ἵνα, ὥς, ὅπως, »da«, μή, »da ne (ne)«
4. *posljedični ili konsekutivni*: ὥστε (ὥς), »tako te, da«
5. *uzročne ili kauzalne*: ὅτι, ὥς, »jer, što«, διότι, »zato što«, ἐπεὶ, »budući da, kad«, ἐπειδή, »kad već«
6. *pogodbeni ili hipotetički*: εἰ, »ako, da, kad«
7. *dopusni ili koncesivni*: εἰ καί, »ako i«, καὶ εἰ, »iako«

U grčkom jeziku, osim čestica koje funkcioniraju kao veznici, postoje i *uzvične čestice* (u hrvatskom jeziku uzvici pak predstavljaju zasebnu vrstu riječi): γέ (γοῦν), »barem, upravo, još, dakako«, πέρ (ὅσπερ, ὥσπερ), »upravo, baš, kad upravo, upravo kao, kao«, δὴ, »već, upravo, baš, dakako, dakle«, ἦ, »zaista«, τοί, »zaista, pak«, μὴν, »zaista«, μέν, »zaista«, ναί, »da« (u odgovorima), i μά, νή, »tako mi« itd. Slično kao u hrvatskom jeziku, postoje zatim *čestice u pitanjima i odgovorima*: npr. ἦ, ἄρα, οὐ kod sastavnih pitanja i πότερον (πότερα) - ἦ kod rastavnih pitanja, dok kod odgovora imamo npr. čestice ναί, »da«, i πάνν μέν οὖν, »svakako«, za potvrđne odgovore te čestice μάλιστα - οὐ, »ne«, δητα, »nipošto«, οὐδαμῶς, »nikako«, ἥκιστα γε, »ni izdaleka« itd. za niječne odgovore (Musić i Majnarić 2001, 245-247).

2.2. Podjela čestica i veznika prema grčkoj gramatici Novog zavjeta i usporedba s klasičnom grčkom primjenom

U *Grčkoj gramatici Novog zavjeta i ostale ranokršćanske literature* (Blass i dr. 1961) ističe se da u usporedbi s klasičnim grčkim novozavjetni grčki jezik nije bogat česticama, iako je puno bogatiji u odnosu na semitske jezike. Djelomičan razlog tomu je što se veliki broj starijih čestica više ne koristi, ali još važniji razlog sastoji se u tome što mnoge od čestica koje su opstale imaju ograničenu funkciju te se koristi i sve manji broj kombinacija pojedinih čestica. Neke klasične čestice u Novom zavjetu koriste se samo jednom, npr. δήπου u Hebr 2,16, ἐπειδήπερ u Lk 1,1 i δήποτε u Iv 5,4⁵, a neke nikako, npr. ἄτε, αὖ, εἴθε, μά, οὔτι itd., dok se npr. čestica καί koristi pretjerano, dakle ne samo tamo gdje je

⁵ Redak Iv 5,4, uključujući grčku riječ δήποτε, »nakon«, nije spomenut u najstarijim rukopisima i nema ga ni u službenom tekstu evanđelja, ali ga možemo pronaći u kritičkom

to zaista nužno nego i u slučajevima gdje za to nema stvarne potrebe (Blass i dr. 1961, 57-58.225).

Vjerojatno je do opadanja i do promjene načina korištenja čestica došlo uslijed povećanog broja neizvornih govornika grčkog jezika, točnije pučkog helenističkog *koine* narječja, kojim je napisan i Novi zavjet, a koji se u svom izvornom materinjem jeziku nisu koristili velikim brojem čestica. Svakako treba uzeti u obzir i činjenicu da je došlo do promjene u samom grčkom jeziku, osobito u njegovu govornom obliku, u kojem je sve više dolazila do izražaja tendencija pojednostavljivanja i posljedično tomu smanjenog obima primjene čestica (Thrall 1962, 1-3).

Osim toga, djelomična uloga čestica je dati veće značenje modalnom karakteru rečenice, tj. odnosu iskaza prema stvarnosti, ili rečeničnog dijela, npr. kod čestice ἄν i kod upitnih čestica, poput čestice τίς i dr. Međutim, čestice najčešće izražavaju međusoban odnos između glavne rečenice i surečenica ili dijelova rečenica i tu se zapravo radi o veznicima. Prema stupnju ovisnosti, veznici u grčkom jeziku mogu se podijeliti na nezavisne ili koordinativne, koji spajaju elemente u rečeničnoj strukturi koji su međusobno podjednaki, te na zavisne ili subordinativne, koji uvode subordinaciju ili podložnost i daju ovisni karakter elementima koje uvode. Nezavisni veznici imaju različito podrijetlo, dok zavisni veznici potječu većinom od odnosnih zamjenica (Blass i dr. 1961, 225).

Prema odnosima u kojima se nalaze i koje impliciraju veznici se u grčkom jeziku mogu podijeliti na: 1. sastavne, 2. rastavne, 3. suprotne, 4. komparativne, 5. pogodbene, 6. vremenske, 7. namjerne, 8. veznike koji uvode izrične i upitne rečenice, 9. posljedične, 10. uzročne i 11. dopusne veznike (Blass i dr. 1961, 225).⁶

aparatu u *Novum Testamentum Graece*.²⁸2012. Urednici: Erwin Nestle i Kurt Aland, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 306.

⁶ Vidi: *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature*. 1961. Urednici: Friedrich Blass, Albert Debrunner i Robert W. Funk. Chicago-London: The University of Chicago Press, 225. U uvodnom dijelu te grčke gramatike naglašava se kako se za prve tri grupe veznika (sastavni, rastavni i suprotni veznici) koriste samo nezavisni veznici, dok se za grupe veznika od četiri do osam (komparativni, pogodbeni, vremenski, namjerni i veznici u izričnim i upitnim rečenicama) koriste samo zavisni veznici, a za grupe veznika od devet do jedanaest (posljedični, uzročni i dopusni veznici) oba tipa veznika. U daljnjem tekstu gramatike u kojem se daju primjeri grčkih riječi, tj. čestica koje funkcioniraju kao veznici, podjela na nezavisne i zavisne veznike je drukčija. Ovaj rad se upravo zbog navođenja konkretnih grčkih čestica drži potonje podjele u pojedinačnoj obradi svih vrsta veznika te je ta podjela kasnije navedena zajedno s izabranim primjerima.

Ukratko, grčke čestice mogu se podijeliti u tri temeljne skupine, tj. na modalne čestice (A), čestice u službi nezavisnih veznika (B) i čestice u službi zavisnih veznika (C), koje se onda pojedinačno dijele prema funkciji u rečenici (Blass i dr. 1961, 226-239):

A) modalne čestice mogu se podijeliti na (Blass i dr. 1961, 226-227):

1. *emfatičke ili intenzivne*, koje se obično koriste s drugim veznicima i često nemaju samostalno značenje, npr. čestica γε. Ta čestica, za razliku od klasične samostalne primjene, u Novom zavjetu se najčešće koristi u kombinaciji s drugom česticom bez osobitog značenja u svojstvu upitne čestice, npr. u kombinaciji ἄρα γε, što je čest slučaj kod Luke i Pavla. Međutim, ponekad ta čestica ipak zadržava emfatično značenje, kao npr. u kombinaciji καί γε u Dj 2,18, gdje se prevodi sa »čak«;
2. *upitne čestice* s potvrdnim odgovorom, npr. οὐ ili niječnim odgovorom, npr. μή, μήτι, ne razlikuju se značajno u Novom zavjetu u odnosu na klasičnu upotrebu;
3. *čestice aseveracije*, tj. ozbiljnog uvjeravanja ili tvrđenja nečega, npr. ἦ (εἰ) μὴν, i potvrđivanja ili koroboracije, npr. ναί, »da, dakako«. Neke se čestice iz tog područja ipak rjeđe koriste u Novom zavjetu u odnosu na klasičnu primjenu, npr. (γὰρ) δήπου, »ta (svakako, zasigurno)«, u Hebr 2,16. Osim toga, zanimljivo je spomenuti kombinaciju riječi οὐ λέγεις, »ti kažeš (ti kaza)«, koja preuzima službu čestica, a koju često izgovara sam Isus (Mt 27,11, Mk 15,2, Lk 23,3; Iv 18,37). Taj izraz upućuje na činjenicu da ne bi bilo odgovora da pitanje nije postavljeno.

B) koordinativni ili nezavisni veznici (Blass i dr. 1961, 227-236).

Ta skupina veznika već je navedena u odjeljku o klasičnoj grčkoj gramatici, stoga se ovdje ističe samo nekoliko bitnih stvari vezanih za njihovu primjenu u Novom zavjetu. U koordinativne veznike ubrajuju se: *sastavni* (καί, τέ), *rastavni* (ἥ), *suprotni* (ἀλλά, δέ, μέν), *posljedni* (inferencijalni) *nezavisni* veznici (ἄρα, οὖν), koji se u klasičnim gramatikama navode kao zaključni ili konkluzivni te *uzročni nezavisni* veznici.

Kod koordinativnih ili nezavisnih veznika vidljiva je pretjerana upotreba sastavnog veznika καί kod nekih novozavjetnih autora, osobito kod Marka, ali i kod Luke, u odnosu na klasični grčki jezik.

Pretjerano korištenje tog veznika s ciljem spajanja niza rečenica unosi monotoniju u njihovo pripovijedanje, ali upućuje i na hebrejski način razmišljanja autora. Zatim je primjetno da se veznik τε koristi u svim knjigama Novog zavjeta, u kojima često upućuje na bliske odnose, ali se više od polovice primjera nalazi u Djelima apostolskim. Kod rastavnih veznika primjetno je da se u Novom zavjetu veznik μέν manje koristi u odnosu na klasični grčki jezik. Kod posljedičnih veznika ističe se οὖν kao najčešći posljedični veznik, ali i jedan od najčešćih u Novom zavjetu. U skupinu posljedičnih veznika ulaze inferencijalni veznici, koji izvede ili navode na određeni zaključak iz prijašnjeg teksta, kao u slučaju združenih vezivnih čestica ἄρα οὖν u Ef 2,19. Kod uzročnih veznika moguće je istaknuti da se veznik γάρ («jer»), koji se ne razlikuje značajno u primjeni u odnosu na klasični grčki jezik i koji je jedan od najčešćih veznika u Novom zavjetu, rijetko koristi u iva-
novskim spisima, osobito u poslanicama i u Otkrivenju.

C) subordinativni iliti zavisni veznici (Blass i dr. 1961, 236-239)

Prema primjeni i gramatici Novog zavjeta zavisni veznici u grčkom jeziku dijele se na *usporedne* ili komparativne (ὥς, ὥσπερ), *pogodbene* (εἰ), *vremenske* (ὅτε), *uzročne nezavisne* (ὅτι) i *dopusne* (εἰ καί) veznike. U odnosu na podjelu prema klasičnim gramatikama (sedam vrsta), u gramatici koja se vezuje uz Novi zavjet i ostalu kršćansku literaturu, nedostaju *izrični*, *namjerni* i *posljedični veznici*, ali zato su nadodani *usporedni veznici*.

Pod skupinom subordinativnih veznika ne ističe se izvanredno odskakanje u njihovoj primjeni u Novom zavjetu u odnosu na klasični grčki jezik. Ipak, neki značajni veznici, poput uzročnog veznika ὅτι, ponekad se primjenjuju u smislu hebrejskih rečeničnih konstrukcija, npr. u Poslanici Hebrejima 2,6s, u kojoj se citira Stari zavjet, točnije Psalam 8,5a (LXX): τί ἐστὶν ἄνθρωπος, ὅτι μυνήσκη αὐτοῦ, »što je čovjek da ga se spominješ«. U hebrejskom originalu Psalma 8 išao bi veznik ׀ (Biblia Hebraica Stuttgartensia 1997, 1092), koji označava posljedicu, dok ὅτι ide više u smjeru uzroka i može se prevesti hrvatskim riječima »iz kojeg razloga, zbog čega, zašto, jer« ili riječca »da (ga se spominješ)« u odlomku Heb 2,6.

U ovom dijelu rada izvršena je usporedba primjene pojedinih čestica, osobito onih u službi veznika, u novozavjetnom grčkom jeziku u odnosu na njihovu primjenu u klasičnom grčkom jeziku i gra-

matici. Zaključeno je da, osim nekih iznimki, u Novom zavjetu ipak nema većeg odstupanja u korištenju čestica u odnosu na klasičnu primjenu. Prelaskom na konkretan primjer ᾠα οὖν u Ef 2,19 ipak se uočavaju određene promjene, ali više u smislu smještanja i pozicije čestica nego u učestalosti njihove primjene. Međutim, čak i takve naizgled neznatne promjene mogu utjecati na značenje i smisao biblijskog retka i cjelokupnog odlomka u kojem se čestice nalaze.

3. Primjena čestica ᾠα οὖν u Novom zavjetu

U prva dva dijela rada nastojalo se je osim navođenja primjene i podjela čestica prije svega istaknuti bogatstvo te važnost čestica i veznika bilo u izvornom grčkom jeziku Novog zavjeta bilo u hrvatskom jeziku. Zapravo, cijeli ovaj rad nastoji putem konkretnog primjera prijevoda čestica-veznika ᾠα οὖν u Poslanici Efežanima Ef 2,19 ukazati na važnosti i potrebu kvalitetnog hrvatskog prijevoda Novog zavjeta i cijelog Svetog pisma, o kojem se u novije vrijeme često raspravlja i traži najbolje rješenje.⁷

Mnoštvo čestica i njihova raznolika dioba upućuju na zahtjevnost procesa prevođenja i otkrivanja punog značenja biblijskog teksta te na potrebu pažljivog pristupa svakoj pojedinoj skupini čestica i vezanim primjerima. Stoga je za kvalitetan prijevod Novog zavjeta s grčkog na hrvatski jezik ili na bilo koji drugi jezik te za samo tumačenje biblijskih tekstova važno ispravno prevesti čestice koje mogu svojim načinom primjene i položajem u rečenici značajno utjecati na značenje teksta. To se može najbolje primijetiti na konkretnim primjerima, poput primjera kombinacije čestica ᾠα i οὖν u Poslanici Efežanima 2,19, koje su obrađene u sljedećem dijelu rada. Važnost procesa prevođenja dodatno je potvrđena činjenicom da je prema podacima Američkog biblijskog

⁷ Glede pitanja hrvatskih prijevoda Svetog pisma (Biblije), vidi: Baršćevski, Taras, Zrinka Jelaska i Nada Babić (ur.). 2022. *Bibliana. Hrvatski prijevodi Biblije*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost. To djelo donosi različite hrvatske prijevode Biblije (33-142) bilo na standardni hrvatski jezik bilo na dijalekte, poput kajkavskog dijalekta i onog gradišćanskih Hrvata, ali uključuje šire i slovenski prijevod (143-158) te njihovu usporedbu (161-229). Zatim obrađuje određene gramatičke i sintaksne poteškoće, teološko-jezične prepreke te progovara o razvijanju hrvatskog biblijskog stila, osobito pri odabiru leksema i njihovih oblika (229-331). U završnom poglavlju tog značajnog djela obrađuje se utjecaj Biblije na književnost i kulturu na hrvatskom jezičnom i kulturnom području (335-444). U dodatku se pak obrađuju imena i skraćenice hrvatskih biblijskih prijevoda (447-485) te se donosi izdavan popis literature koji može biti od koristi svakom prevoditelju i proučavatelju Svetog pisma kao i jezikoslovcu (487-506).

društva do 1. siječnja 2000. godine Biblija u potpunosti prevedena na čak 371 jezik i dijalekt, a djelomično na čak 1862 jezika i dijalekta (Metzger 2001, 1-2).

3.1. Čestica ἄρα

Etimološki gledano izvorno značenje čestice ἄρα je opskurno, tj. nije do kraja istraženo i potvrđeno. Neki smatraju da ta čestica potječe od korijena ἄρ-, koji je moguće pronaći u glagolu ἄρ-ἄρ-ίσκο, »uklopiti, združiti/pridružiti« (engl. *fit, join*), od čega dolazi smisao i značenje »prikladno, u skladu s, prema tome (zato), na taj način« (engl. *fittingly, accordingly*). Osim toga, moguće je izvorno značenje čestice povezati s riječima »uistinu, zaista« (engl. *truly, forsooth*) te s izgubljenim pridjevom ἄρίς, koji bi preživio u riječi ἄρι-στος, gdje bi čestica ἄρα izvorno ustvrdila istinu o svojoj vlastitoj (su)rečenici. Općenito gledajući, u epskoj književnosti ta čestica označava vezu i uzastopnost ili neprekinuti niz te prirodnu posljedicu nečega što je već rečeno ili urađeno, tj. daje objašnjenje prethodne izjave ili se koristi u rekapitulacijama i prijelazima (cf. X.C. 1.3.2.). U filozofskom smislu, osobito kod Platona, ἄρα se koristi u izvođenju izravnog logičnog zaključka u provođenju argumenata (Smyth 1920, 635). Osim toga, ta čestica donosi novu percepciju i upućuje na iskreno iznenađenje ili začuđenost, kao u slučaju konačnog otkrivanja i shvaćanje istine nakon dugotrajnog pogrešnog mišljenja i shvaćanja, što opet rezultira ugodnim ili neugodnim iznenađenjem (Smyth 1920, 636).

Glede njezine primjene, u klasičnoj grčkoj literaturi čestica ἄρα je često korištena kao inferencijalna (zaključna) povezujuća čestica negdje blizu početka rečenice i ponekad kao početak apodoze, ali nikad na prvom već na drugom mjestu ili na kasnijoj poziciji. Međutim, u Novom zavjetu ona se više puta nalazi upravo na početku rečenice kao prva riječ, kao u Rim 10,17: ἄρα ἡ πίστις ἐξ ἁκοῆς [...], »dakle, vjera po poruci [...]«; zatim u Mt 7,20; 17,26; Lk 11,48; Dj 11,18; 1 Kor 15,18; 2 Kor 5,15; 7,12; Gal 5,11; Heb 4,9 te na početku apodoze, kao u Gal 2,21: εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη, ἄρα Χριστὸς ὥρην ἀπέθανεν, »ako je opravdanje po Zakonu, onda je Krist uzalud umro«; zatim u Mt 12,28; Lk 11,20; Gal 3,29; Heb 12,8. U grčkoj literaturi moguće je pronaći jedan siguran slučaj stavljanja te inferencijalne čestice, ἄρα, na prvo mjestu u rečenici i to u hermetičkim spisima, točnije u Herm. III Fr. 2 II. A,12. Što se tiče prvog mjesta u apodozi izvan Novog zavjeta, moguće je pronaći nekoliko primjera u klasičnom grčkom jeziku, npr. u djelu Epictetusa, *Dissertationes* I. 4,12, zatim u rano-kršćanskoj literaturi u Poslanici Efežanima Ignacija Antijohijskog, *Ad Ephesios* 8,1 i u Barnabi 6,19. Iako nije moguće pronaći značajan broj izvanbiblijskih do-

kaza za prvotnu poziciju čestice ᾗα u rečenici, sama činjenica da se ta čestica nalazi na prvoj poziciji u nekoliko različitih novozavjetnih autora upućuje na drugu činjenicu da je takav način njezine primjene vjerojatno bio uobičajen u *koine* narječju grčkog jezika kojim je Novi zavjet napisan (Thrall 1962, 36).

U Novom zavjetu čestica ᾗα, »tako, posljedično«, pojavljuje se četrdeset i devet puta, od toga petnaest puta u sinopticima, ali, zanimljivo, ni jednom u Evanđelju po Ivanu. Ta čestica stoji kao druga riječ u pitanjima, slično klasičnoj upotrebi, npr. τίς ᾗα, i to u izravnim (Mt 18,1; 19,25.27; 24,45; Mk 4,41; Lk 12,42) i u neizravnim pitanjima (Lk 22,23; Dj 12,18) te nakon riječce εἰ, ali samo u izravnim pitanjima (Mk 11,13; Dj 8,22). Što se tiče pojedinih novozavjetnih knjiga, njezinu primjenu u izravnim i neizravnim pitanjima većinom je moguće pronaći u sinopticima i Djelima apostolskim. Osim toga, istu je česticu moguće pronaći na drugom mjestu u izravnim pitanjima bez upitne riječce (Dj 21,38; 2 Kor 1,17), nakon glagola (Rim 7,21; 8,1; Gal 3,7) i nakon drugih čestica, kao u primjeru εἴπερ ᾗα u 1 Kor 15,15 (Horstmann 1990, 148).

Kao prva riječ u rečenici, što je novozavjetna oznaka njezine primjene, ᾗα se pojavljuje dvadeset i sedam puta; od toga sedam puta u apodozi pogodbene rečenice: Mt 12,28; Lk 11,20; 1Kor 15,18; Gal 2,21; 3,29; 5,11; Heb 12,8; osam puta na početku rečenice: Mt 7,20; 17,26; Lk 11,48; Dj 11,18; Rim 10,17; 2 Kor 5,14; 7,12; Heb 4,9 te dvanaest puta, isključivo u pavlovskim spisima, u pojačanoj kombinaciji ᾗα οὐν: Rim 5,18; 7,3.25; 8,12; 9,16.18; 14,12 (nesigurna lekcija); Ef 2,19 te u egzortama u Rim 14,19; Gal 6,10; 1 Sol 5,6; 2 Sol 2,15. Kombinacija dviju čestica, s česticom ᾗα na prvom mjestu, razlikuje se od klasične upotrebe, gdje se uvijek nalazi lekcija οὐν ᾗα, tj. čestica ᾗα stoji na drugom mjestu (slično: ᾗα γέ u Mt 7,20; 17,26; Dj 17,27). Zapravo, čestica ᾗα u pavlovskim spisima redovito označava posljedicu, a čestica οὐν pojačava to značenje (Rim 5,18; 7,25) ili upućuje na prijelaz na nešto drugačije ili novo (Rim 8,12) (Horstmann 1990, 148-149). U hrvatskom prijevodu Duda – Fućak u svim trima spomenutim odlomcima Rim 5,18; 7,25; 8,12 obje čestice ᾗα οὐν skupno su prevedene samo jednom rječju »dakle«, koja ne može do kraja približiti bogatstvo i pojedinačno značenje dviju čestica te upućuje na dodatno promišljanje tog prijevoda.

Grčko-hrvatski rječnik Novog zavjeta (Popović 2016, 34-35) navodi da je ᾗα zaključna deduktivna čestica koja se može prevesti na sljedeće načine: »dakle« (Rim 5,18); »prema tome, zato« (Luka 11,48); »onda« (Mt 19,25); εἰ ᾗα, »da bi, ne bi li« (Mk 11,13); ἐπεὶ ᾗα, »inače« (1 Kor 7,14). Usporedbe radi, u engleskom jeziku čestica ᾗα, osobito u zaključnom inferencijalnom i posljedičnom smislu, obično se prevodi riječima »so, then, consequently« (hrv. tako, onda, posljedično) (Horstmann 1990, 148-149). Zatim, u talijanskom jeziku česticu ᾗα

moguće je prevesti s riječima »dunque, così, pertanto, di conseguenza« (hrv. dakle, tako, stoga, posljedično) (Rusconi 1997, 47), gdje autor dodaje da čestica ἄρα slijedi glavnu rečenicu kao zaključak prethodne argumentacije.⁸

Grčko-engleski leksikon Novog zavjeta i ostale kršćanske literaure (Bauer i dr. 2000, 127) ističe da se čestica ἄρα u klasičnom grčkom (u djelima Homera, Herodota, Platona, Ksenofana i dr.), ali i u grčkom jeziku Novog zavjeta koristi u tranzitivnom i inferencijalnom smislu. Taj rječnik ukratko opisuje njezinu trostruku ulogu i funkciju (Bauer i dr. 2000, 127):

- 1) zaključni marker na temelju onog što mu prethodi (na drugom mjestu):
 - a) u izričnim ili deklarativnim rečenicama, pomalo kolokvijalno: »tako, onda, posljedično, vidiš« (engl. so, then, consequently, you see): Dj 11,18; Rim 7,21; 8,1; Gal 3,7,
 - b) u pitanjima koja izvede zaključak (inferenciju) iz onoga što im prethodi, ali često samo kako bi oživjeli pitanje (već prisutno kod Josipa Flavija, Ant. 200,6.): npr. τίς ἄρα, »tko onda/tko dakle...?« (engl. who then...?): Mt 18,1; 19,25; 24,45; Mk 4,41; Lk 8,25; 12,42; 22,23, ili τί ἄρα, »što onda?« (engl. what then?): Mt 19,27; Lk 1,66; Dj 12,18; i dr.;
- 2) za izricanje rezultata:
 - a) s ciljem stavljanja jačeg naglaska na taj rezultat: »onda, kao rezultat« (engl. then, as a result); Mt 12,28; Lk 11,20; 1 Kor 15,14, 2 Kor 5,14; Gal 2,21; 3,29; 5,11; Heb 12,28 (s tim se može usporediti i 1 Kor 15,18, gdje čestica ἄρα u r. 18 naglašava daljnji ili širi rezultat ili posljedicu i nastavlja apodozu iz r. 17)
 - b) na početku rečenice: »(tako), kao rezultat, posljedično« (engl. so, as a result, consequently): Lk 11,48; Rim 10,17; 2 Kor 7,12; Heb 4,9; ponekad pojačana s ἄρα γάρ: Mt 7,20; 17,26 ili s ἄρα οὖν, »tako dakle« (engl. so then), gdje ἄρα označava zaključak (inferenciju), a čestica οὖν označava prijelaz: Rim 5,18; 7,23.25; 8,12; 9,16.18; 14,12.19; Gal 6,10; Ef 2,19; 1 Sol 5,6; 2 Sol 2,15
- 3) za izricanje nečeg tentativnog, nesigurnog, neriješenog, prolaznog: »možda, možebitno, (ne)zamislivo, moguće« (engl. perhaps, conceivably, possibly): Mt 24,45; Mk 11,13; 24,45; Dj 5,8; 8,22; 12,18; 17,27.

⁸ Ovdje su, ponajviše radi ograničenosti prostora, uzeta u obzir samo dva strana jezika, engleski i talijanski, na koje se referira ovaj rad. Međutim, svakako je potrebno napraviti usporedbu s drugim jezičnim prijevodima Novog zavjeta, osobito sa slavenskim prijevodima koji su bliski hrvatskom jeziku, kako bi se došlo do značajnijih zaključaka vezanih za kvalitetu samog hrvatskog prijevoda.

Bez obzira na široko područje primjene, ipak se u slučaju čestice ἄρα najčešće govori o vezivnoj, potvrdnoj i zaključnoj ili inferencijalnoj čestici koja označava neposrednu vezu i slijed događaja i misli. Ta čestica uvodi prirodnu, izravnu i očekivanu posljedicu prijašnje izjave o postojećoj situaciji ili realizaciji nekog iskustva te o dogovoru različitih vrsta, kao između tvrdnje i stvarnosti, uzroka i rezultata, premise i zaključka, objašnjenja i onoga što bi trebalo objasniti ili što će biti objašnjeno (Smyth 1920, 635). Ukratko rečeno, u Novom zavjetu, čestica ἄρα ponajviše se koristi kao posljedični i zaključni veznik, koji izvodi zaključak i posljedicu iz prethodne argumentacije, tj. iz onoga što je prethodno rečeno ili učinjeno (Blass i dr. 1961, 235).

3.2. Čestica οὖν

Drugi član kombinacije čestica-veznika ἄρα οὖν u Ef 2,19 jest čestica οὖν, »dakle, onda, zatim, posljedično, prema tome« (engl. therefore, then, consequently, accordingly). Čestica οὖν pojavljuje se pet stotina puta u Novom zavjetu, od toga dvije stotine puta u Evanđelju po Ivanu, pedeset i šest puta u Evanđelju po Mateju, trideset i tri puta u Evanđelju po Luki, četrdeset i osam puta u Poslanici Rimljanima i samo šest puta u Evanđelju po Marku. Ta čestica funkcionira kao inferencijalni i sastavni veznik u izjavnim rečenicama: Mt 1,17; 13,40; Lk 3,7; Rim 5,1,3; 3 Iv 8 itd.; zapovijedima: Mt 3,8; 10,31; Mk 13,35; Lk 3,8; Iv 8,38 Dj 2,36; 16,36; Rim 6,12; Gal 5,1 itd.; u pravim pitanjima: Mt 13,28; 21,25; Lk 22,70; Iv 9,10; 18,8; Dj 19,3; Rim 2,21; u retoričkim pitanjima: Mt 12,12.26; Lk 7,31; Rim 11,1. U istoj ulozi, osobito u protopavlovskim spisima, koristi se u formulaičkim skraćenim pitanjima, npr. u τί οὖν, »zašto onda, što dakle/što onda?« (engl. why then, what then): Rim 3,9; 6,5; 11,7, te u istim pitanjima s glagolom, npr. τί οὖν ἐστίν, »što onda, što onda je« (engl. what then, what then is?): Dj 21,22; 1 Kor 3,5; 14,15.26 i slično u Rim 4,1; 7,7; 8,31; 9,14.30; 10,19 itd. Osim toga, čestica οὖν sažima prijašnju misao nakon parentetičke primjedbe: »prema tome, dakle, kao što je rečeno, kako je rečeno« (engl. therefore, as was said): Lk 3,7; 19,12; Iv 4,6; Dj 8,25; 1 Kor 8,4 ili uvodi nešto novo: »od, jer, otkako« (engl. since), što je posebno čest slučaj u Evanđelju po Ivanu (Schoenborn 1991, 542-543).

Čestica οὖν jedna je od najčešćih čestica u Novom zavjetu i najčešći zaključni koordinativni veznik. Zastupljena je u svim knjigama Novog zavjeta, osobito u pripovjednim knjigama i ponajviše u Evanđelju po Ivanu, te samo jednom za sigurno u ivanovskim poslanicama: 3 Iv 8. Ne izriče uvijek strogo uzročnu poveznicu te može biti primijenjena kao vremenski veznik

u nastavku pripovijesti ili ponovnom povratku na istu pripovijest. U Dje-lima apostolskim često je naglašena u narativnim rečenicama koje počinju imenicom ili zamjenicom s česticom *μέν*, ali bez suprotne (su)rečenice s česticom *δέ*. Nakon govora o sporednoj (i manje važnoj temi) ta čestica predstavlja povratak na glavnu temu, tj. na prethodnu misao ili radnju koju onda sažima. Zatim se relativno često koristi u kombinaciji s česticom *ἄρα*, »tako, prema tome, posljedično« (engl. *so, therefore, consequently*), osobito u pavlovskim spisima, gdje se suprotno klasičnoj upotrebi *ἄρα* stavlja na prvo mjesto ispred *οὖν*, koja ju onda dodatno pojačava te se kombinacija *ἄρα οὖν* može prevesti na hrvatski jezik riječima »tako dakle« (engl. *so then, therefore*) (Blass i dr. 1961, 234-235).

Čestica *οὖν* najčešće funkcionira kao koordinativna konzekutivna, tj. uzastopna ili slijedna posljedična i to postpozitivna čestica, s barem jednom riječi prije nje, koja se u hrvatskom jeziku može prevesti kao »dakle (potom)« (tal. *dunque, quindi*). Ta čestica izvodi posljedice logičke naravi iz onoga što joj prethodi i, kako je već rečeno, može se naći u izjavnoj (Mt 1,17) i imperativnoj rečenici (Heb 4,16), u pravom pitanju (Rim 3,31) i u retoričkom pitanju (Mt 12,26) te s upitnom riječom, npr. *τί οὖν* (»što dakle?« u Rim 3,9). Međutim, ona se može koristiti i u pripovijedanju te se u tom slučaju prevodi na hrvatski jezik riječima »dakle, onda, nakon toga« (tal. *dunque, allora*). U pripovjednom tekstu čestica *οὖν* može nastavljati priču koja joj izravno prethodi (Iv 1,22) i ponovno započeti pripovijest nakon prekida (Lk 3,7). U konačnici, ona se primjenjuje u kombinaciji s drugim česticama, kao npr. u najčešće spominjanoj kombinaciji *ἄρα οὖν* u Ef 2,19 (Rim 5,18 i dr.), gdje se prevodi na hrvatski jezik riječima »tako dakle« (tal. *perciò, dunque*). Naravno, koristi se i s drugim česticama, npr. *εἰ οὖν* u Mt 6,23, gdje se onda prevodi na hrvatski jezik riječima »ako stoga, ako dakle« (tal. *se pertanto, se perdunque*) (Rusconi 1997, 252).

Grčko-hrvatski rječnik Novog zavjeta navodi da grčka riječ *οὖν* može biti prilog i veznik sa sljedećim značenjima: »stoga« (Mt 7,24); »tada« (Mt 18,26); »zatim« (Iv 8,12); »nato« (Iv 2,18); »upravo« (Iv 3,29); »tako« (Lk 20,29), »zato, dakle« (Mt 1,17), »prema tome, tako dakle« (*ἄρα οὖν* u Rim 9,18). Potonji primjer je po značenju najbliži primjeru *ἄρα οὖν* (»tako dakle«) iz Ef 2,19, koji nažalost nije naveden niti pod tom kombinacijom čestica niti pod samostalnim odjeljkom za česticu *ἄρα* (Popović 2016, 131.34).

Grčko-engleski leksikon Novog zavjeta i ostale ranokršćanske literaure (Bauer i dr. 2000, 736-737) ističe da čestica *οὖν* preuzima inferencijalnu ili zaključnu i ponajviše tranzitivnu ili prijelaznu ulogu. U Novom zavjetu ona može imati sljedeće funkcije (Bauer i dr. 2000, 736-737):

- 1) zaključni (inferencijalni) veznik, koji donosi rezultat ili zaključak iz onoga što mu prethodi te se može prevesti kao »tako, prema tome (dakle), posljedično (stoga), prema tome, onda« (engl. so, therefore, consequently, accordingly, then)
 - a) u deklarativnim (izričnim) rečenicama sa značenjem »posljedično« (engl. consequently): Mt 1,17; 3,10; 7,24; Lk 3,9; 11,35; Iv 6,13; Dj 1,21; 5,42; Rim 5,1; 6,4; 11,5; 13,10; 16,19; 1 Kor 4,16; 7,26; 2 Kor 3,12; Ef 4,1.17; Fil 2,28; 1 Pt 2,7; 3 Iv 8 itd.
 - b) u zapovijedima i pozivima sa intenzivnom snagom sa značenjem »pazite ili čujte, onda« (engl. take care, then). Ovdje čestica oŭv dodatno naglašava važnost pisma zbog prestiža njegovih primatelja: Mt 3,8; 5,48; 6,8.9.31; 9,38; 10,31; Mk 10,9; 13,35; Lk 8,18; 10,2.40; Dj 2,36; 3,19; 8,22; 16,36; 23,15.21; Rim 6,12; 1 Kor 10,31; 2 Kor 7,1; Gal 5,1; Fil 2,29; Kol 2,16; Heb 4,16
 - c) u pitanjima: 1) u stvarnim pitanjima, npr. $\theta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota\varsigma$ oŭv, »želiš li, onda?« (engl. do you want, then?): Mt 13,28 i slično: Lk 22,70; Iv 18,39; Rim 3,31; Gal 3,21; 1 Kor 6,15, itd., te mnogim drugim pitanjima pretežno u sinoptičkim evanđeljima i protopavlovskim poslanicama; 2) u određenim formularnim pitanjima, koja predstavljaju omiljene Pavlove izraze, npr. $\tau\acute{\iota}$ oŭv; »što dakle?« (engl. what then?): Rim 3,9; 6,15; 11,7; ali i kod Iv 1,21 i slično: Dj 21,22; Rim 6,17; 7,7; 8,31; 9.14.30; Gal 3,19; 1 Kor 3,5; 14,15.26; 10,19; 3) u retoričkim pitanjima, npr. $\pi\acute{\omega}\varsigma$ oŭv, »kako onda, koliko onda?« (engl. how then, how much then?): Mt 12,(12)26; 26,54; Lk 7,31; Rim 10,14 itd.
- 2) marker nastavka pripovijesti; »tako, sada, onda« (engl. so, now, then), tj. tranzitivna čestica koja labavo povezuje rečenice ili dijelove rečenica potvrđivanjem, gdje čestica oŭv:
 - a) sažima još jednom subjekt nakon prekida: »tako, kao što je rečeno« (engl. so, as has been said): Lk 3,7; 19,12; Iv 4,6.9.28; Dj 8,25; 12,15; 25,4; 1 Kor 8,4; 11,20
 - b) ukazuje na prijelaz na nešto novo: »sada, onda, dobro« (engl. now, then, well), osobito u Ivanovu evanđelju (1,22; 2,18.20; 3,25; 4,33–48; 5,10.19; 6,60.67; 7,25–40; 8,13–57; 9,7–16.18; 20,30), u kojem Ivan često stavlja česticu oŭv isključivo zbog nastavka pripovijesti te bez povezanosti s uzrokom ili rezultatom, zatim i u Dj 25,1; 26,9; 1 Kor 3,5
 - c) služi kao odgovor: »kao odgovor, nazimjence, po redu« (engl. in reply, in turn): Iv 4,9; 6,53; Dj 28,5

- d) koristi se s drugim česticama, kao nastavak razgovora ili pripovijesti, npr. u više puta spominjanoj kombinaciji ἄρα oŭv, zatim ἐὰν oŭv: Mt 5,19.23; 24,26; Iv 6,62; 2 Tim 2,21; Jak 4,4; Otkr 3,3b i s mnogim drugim česticama
- 3) koristi se u klasičnom emfatičnom smislu: »svakako, stvarno, zasigurno (engl. certainly, really, to be sure): Mt 3,8.10; Iv 20,30; Dj 26,9; 1 Kor 3,5
- 4) koristi se u suprotnom smislu: »ali, međutim« (engl. but, however): Iv 9,18; Dj 23,21; 25,4; 28,5; Rim 10,14).

Svakako je vrijedno ponoviti da su dvije najznačajnije funkcije čestice oŭv ona gdje služi kao zaključni veznik koji uvodi rezultat ili posljedicu prethodne tvrdnje te ona gdje se koristi kao prijelazni veznik koji nastavlja ili ponovno nastavlja, nakon prekida, određenu pripovijest ili govor. Ta dvostruka funkcija čestice oŭv, s naglaskom na prijelazni momenat, poklapa se s ulogom spomenute čestice u odlomku Ef 2,19, gdje se nalazi u kombinaciji ἄρα oŭv, koja je pobliže objašnjena u sljedećem dijelu rada.

3.3. Kombinacija čestica ἄρα oŭv u Poslanici Efežanima i drugim pavlovskim spisima

U izvanbiblijskim spisima kombinaciju čestica ἄρα oŭv moguće je pronaći u hermetičkim spisima religiozno-mistične sekte u helenizmu koja slavi boga Hermesa Trismegistosa po kojemu nosi naziv (Hrvatski jezični portal 2025, Hermetizam), osobito u Herm. I 12,3, gdje se koristi slično kao u pavlovskim spisima za sažimanje misli cjelokupnog prethodnog odlomka ili određene cjeline. Koristi se isto tako u kršćanskim spisima 1. i 2. stoljeća te u djelima apostolskih otaca: Druga Pseudo-Klementova poslanica Korinćanima (2 Klem. 14,3.4); Pseudo-Barnabina poslanica (Barn. 10,29) i Poslanica Ignacija Antiohijskog Traliju (Ad Trall. XI.) (Thrall 1962, 11). Za proučavanje primjene i značenja čestica u Novom zavjetu, pa tako i čestica ἄρα oŭv, kojih se ovaj rad pobliže dotiče, uputno je posavjetovati se s djelom *Greek Particles in the New Testament. Linguistic and Exegetical Studies* (Thrall 1962). To djelo proučava isključivo čestice i naglašava njihovu važnu ulogu u Novom zavjetu, koja se ne očituje samo u lingvističkom ili sintaktičnom smislu funkcije u nekoj rečenici nego i u egzegetskom smislu ispravne interpretacije čestica, što može biti od presudne važnosti za tumačenje samog biblijskog teksta (Thrall 1962, 41-95).

Kombinacija čestica-vezika ἄρα oŭv (»tako dakle, dakle, onda, prema tome«) javlja se dvanaest puta u pavlovskom korpusu i to na početku rečenice,

za razliku od klasičnog grčkog i 1 Klem 35,3, u kojem veznik οὖν ide na prvo mjesto (οὖν ἄρα). U Novom zavjetu kombinaciju ἄρα οὖν moguće je pronaći u autentičnim protopavlovskim poslanicama: u Poslanici Rimljanima (5,18; 7,3.25; 8,12; 9,16.18; 14,12.19), u Poslanici Galaćanima (6,10) i u Prvoj poslanici Solunjanima (5,6). Istu kombinaciju čestičnih veznika moguće je ujedno pronaći u deuteropavlovskim poslanicama: u Drugoj poslanici Solunjanima (2,15) i u Poslanici Efežanima. U potonjoj poslanici, osobito je važan primjer te kombinacije čestica u Ef 2,19, gdje izvorni grčki tekst glasi: Ἄρα οὖν οὐκ ἐστὶ ἐστὲ ξένοι καὶ πάροικοι ἀλλ' ἐστὲ συμπολίται τῶν ἁγίων καὶ οἰκεῖοι τοῦ θεοῦ – Tako dakle (više) niste stranci (tuđinci) i pridošlice, nego sugrađani ste svetih i ukućani Božji. Ovdje ipak treba spomenuti pitanje tekstualne kritike, koja stavlja Ef 2,19 pod nesigurna čitanja, jer u odlomku Ef 2,19 česticu οὖν ispuštaju sljedeći rukopisi: P⁴⁶, F, G, Y, 1739, 1881, *pc* i *sy^p*, što je čini manje sigurnim čitanjem. Osim toga, kao nesigurno čitanje može se navesti i odlomak Rim 14,12, gdje je čestica οὖν stavljena u zagradu u grčkom tekstu Novog zavjeta jer je ispuštaju značajni rukopisi B, D*, F, G, P*, 6, 630, 1739, 1881 i latinski rukopisi. Međutim, uzevši u obzir slabiju učestalost kombinacije čestica ἄρα οὖν drugdje u ostatku Novog zavjeta, vjerojatno je riječ o ispravnom čitanju u oba slučaja (Thrall 1962, 10; NA²⁸, 510.593, kritički aparat).

Smisao kombinacije čestica-veznika ἄρα οὖν jest ponuditi naglašen zaključni (inferencijalni) veznik ili vezivno sredstvo u rečenici. Drugim riječima, takva kombinacija čestica ima povezujuću funkciju i ulogu izvođenja zaključka iz onoga što je prethodno rečeno, s tim da se ujedno stavlja snažan naglasak na rezultat ili posljedicu rečenoga. Prvi član ἄρα može poprimiti karakteristiku priloga, koji izražava zanimanje ili iznenađenje ili može zadržati povezujuću ulogu i smisao, koji izražava posljedicu. Međutim, kad Pavao i njegovi učenici u pavlovskim spisima stavljaju veznik ἄρα na prvo mjesto, kao u primjeru Ef 2,19 (isto: Rim 10,17; 1 Kor 15,18; 2 Kor 5,14; 7,12; Gal 6,10), uvijek se radi o sastavnoj vezivnoj funkciji. Zapravo, obje čestice u kombinaciji ἄρα οὖν izriču logičnu povezanost i posljedicu te jedna drugu utvrđuju i naglašavaju. Nadalje, u pavlovskim spisima ta je kombinacija nekoliko puta primijenjena u smislu sažimanja argumenta cijelog odlomka, a ne isključivo kao uvod u logičku posljedicu samo prethodne rečenice ili izjave. Takvu sveobuhvatnu funkciju sažimanja šireg odlomka ili cjeline moguće je pronaći kako u Poslanici Efežanima (2,19), tako i u Poslanici Rimljanima (5,18; 7,25) i Poslanici Galaćanima (6,10) (Thrall 1962, 10-11). Ovdje se može nadodati uvid grčko-talijanskog rječnika Novog zavjeta, koji na konkretnom primjeru Rim 5,18 prevodi ἄρα οὖν riječima »ordunque« (hrv. onda, dakle) i »quindi« (hrv. dakle, potom) te ističe

kako ta kombinacija čestica slijedi glavnu afermativnu rečenicu koja sažima prijašnji govor (Rusconi 1997, 47). U tom smislu, čestica ἄρα može označavati posljedicu izvedenu iz povezanih misli i izražavati impresiju ili osjećaj, dok čestica οὖν ipak najčešće upućuje na čvršći zaključak i posljedicu izvedenu iz činjenica, tj. donosi pozitivni zaključak (Smyth 1920, 635).

3.4. Uloga i tumačenje čestica ἄρα οὖν u Ef 2,19 unutar odlomka Ef 2,11-22

Prije uvida u konkretnu ulogu čestica ἄρα οὖν unutar Ef 2,19 važno je osvrnuti se na kontekst tog retka, na odlomak Ef 2,11-22. Na taj način moguće je još jasnije uočiti sveobuhvatnije značenje te kombinacije inferentnih i tranzitivnih čestica koji nadilazi puko ponavljanje i izricanje posljedice samo onoga što je netom prije rečeno (2,18) te donosi rezultat i posljedicu cjelokupnog navedenog odlomka. Upravo zato se u nastavku navodi cjelokupni biblijski tekst odlomka Ef 2,11-22 unutar kojeg se smješta r. 19, koji najzornije upućuje na položaj i ulogu čestica ἄρα οὖν. S obzirom da ovaj rad ne ulazi u analizu cijelog teksta Ef 2,19-22 već isključivo grčkih čestica ἄρα οὖν u Ef 2,19, ovdje se donosi samo hrvatski prijevod rečenog odlomka (Duda – Fućak):

¹¹ Spominjite se stoga da nekoć bijaste neznabošci u tijelu – neobrežanicima su vas zvali oni koji se zovu obrezani, rukom, na tijelu –

¹² i da u ono vrijeme bijaste izvan Krista, udaljeni od građanstva izraelskoga, tuđi savezima obećanja, bez nade bijaste i neznabošci na svijetu.

¹³ Sada pak, u Kristu Isusu, vi koji nekoć bijaste daleko, dođoste blizu – po Krvi Kristovoj.

¹⁴ Doista, on je mir naš, on koji od dvoga učini jedno: pregrad razdvojnici, neprijateljstvo razori u svome tijelu.

¹⁵ Zakon zapovijedi s propisima obeskrjepi da u sebi, uspostavljajući mir, od dvojice sazda jednoga novog čovjeka

¹⁶ te obojicu u jednome Tijelu izmiri s Bogom po križu, ubivši u sebi neprijateljstvo.

¹⁷ I dođe te navijesti mir vama daleko i mir onima blizu,

¹⁸ jer po njemu jedni i drugi u jednome Duhu imamo pristup Ocu.

¹⁹ Tako dakle (ἄρα οὖν) više niste tuđinci ni pridošlice, nego sugrađani ste svetih i ukućani Božji

²⁰ nazidani na temelju apostolâ i prorokâ, a zaglavni je kamen sam Krist Isus.

²¹ U njemu je sva građevina povezana i raste u hram svet u Gospodinu.

²² U njemu ste i vi ugrađeni u prebivalište Božje u Duhu.

Poslanica Efežanima⁹ i biblijski odlomak Ef 2,11-22¹⁰ obraća se novoobraćenim kršćanima iz poganstva s područja Efeza i šire okolice, tj. kršćanskim zajednicama sjeverozapadne Male Azije.¹¹ Taj se odlomak može podijeliti u tri dijela: 1) rr. 11-13; 2) rr. 14-18; 3) rr. 19-22. Prvi dio, koji obuhvaća rr. 11-13, govori o bezbožnoj prošlosti naslovnika i primatelja poslanice koji su nekoć bili bez nade u spasenje, daleko od Boga i Krista, daleko od Izraela te daleko od Saveza s Bogom i Božjih obećanja. Međutim, u tom dijelu isticanje prošlosti služi kako bi se naglasila veličina njihova sadašnjeg stanja bliskosti s Bogom koju su zadobili po Kristu. Drugi dio, koji obuhvaća rr. 14-18, u središte stavlja Kristovu spasonosnu i pomirbenu žrtvu na križu, koja je glavni uzrok međusobne pomirbe Židova i pogana te glavni uzrok najvažnije pomirbe s Bogom, koja je bila potrebna i jednima i drugima, kako bi po Kristu i u Duhu Svetom svi zajedno imali pristup Bogu Ocu. Konačno, treći dio, koji obuhvaća rr. 19-22, istodobno sažima cijeli odlomak i uvodi u širu stvarnost novog stanja novoobraćenih kršćana iz poganstva. U treći dio smješta se i r. 19 s česticama ἄρα οὖν, »tako dakle«, koje predstavljaju prve dvije riječi tog retka i koje imaju izrazito važnu ulogu koja nadilazi taj redak. Naime, te čestice, osim što uvode u sažimanje i rezultat prethodno izrečenog, ujedno učvršćuju i pojačavaju naglasak na značajnu promjenu i prijelaz koji se dogodio s naslovniciima poslanice, koji su nekad bili daleko od Boga i Krista, izvan spasenja. Kristovom smrću, koja je uzrok promjene i prijelaza, oni su pomireni prije svega s Bogom i zatim sa Židovima, s kojima sada tvore jedan (novi) narod Božji, Crkvu, koja je istodobno klica jednog novog otкупljenog i pomirenog čovječanstva u Kristu. Upravo u trećem dijelu, u rr. 19-22, postaje vidljivo da kombinacija čestica ἄρα οὖν uvodi u sveobuhvatan rezultat i posljedice Kristove žrtve na križu, u sadašnju stvarnost i povla-

⁹ Više podataka o Poslanici Efežanima vidi u: Aletti, Jean-Noël. 1993. *Saint Paul. Épître aux Éphésiens*. Paris: J. Gabalda; Lincoln, Andrew T. 1990. *Ephesians*. Dallas: Word Biblical Commentary; Mussner, Franz. 1982. *Der brief an die Epheser*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus; Penna, Romano. 1988. *Lettera agli Efesini. Introduzione, versione, commento*. Bologna: Edizioni Dehoniane Bologna (EDB). O prvim trima poglavljima te poslanice vidi u: Barth, Markus. 1974. *Ephesians. Introduction, Translation and Commentary on Chapters 1–3*. New York: Anchor Yale Bible Commentary; Vidović, Marinko. 2010. *Pavao i njegova misao. Uvod i osnove tumačenja i teologije Pavlovih i deuteropavlovskih poslanica*. Split: Crkva u svijetu, 697-763.

¹⁰ Više podataka o Ef 2,11-22 vidi u: Zovkić, Mato. 1976. Zajednica novog čovjeka u Kristu (2,14-18; 4,20-24 i paral). *Bogoslovska smotra* 46/3: 209-228.

¹¹ Više podataka o kršćanima iz poganstva kojima se obraća Poslanica Efežanima vidi u: Vidović, Marinko. 2003. Poganokršćani. Okosnica Poslanice Efežanima. *Crkva u svijetu* 38/1: 7-40.

stice novog stanja u kojem se nalaze ti isti kršćani, koji više nisu »tuđinci ni pridošlice, nego (ste) sugrađani svetih i ukućani Božji« (r. 19). Iako se rr. 19ss odnose na rr. 11-13, oni ih nadilaze jer novoobraćeni kršćani prestankom tuđinstva u odnosu na Boga i Božja obećanja ne postaju sugrađani Izraelaca, već u Kristu zajedno s drugim kršćanima postaju sugrađani novog Božjeg naroda, Crkve, i ukućani Božji, dio Božje obitelji. Ovdje je, dakle, jasno da čestice ἄρα οὖν ne uvode u očekivani rezultat prošlih događanja, argumentacije ili naracije, već donose prijelaz na nešto novo, u jedno novo stanje u kojem sadašnje posljedice Kristove žrtve (rr. 13-17) nadmašuju prijašnje stanje i očekivanu pripadnost izraelskom narodu (državljanstvu) te dovode do državljanstva u Božjem narodu i pripadnosti Božjoj obitelji. Kulminacija i krajnji rezultat Kristove spasonosne i pomirbene žrtve, tj. potpuna novost očituje se u tome što nekadašnji pogani, sada, zajedno sa svima koji vjeruju u Krista, koji je temelj svekolikog života Crkve, ne samo da imaju isti pristup Bogu Ocu (r. 18) nego čine jedan sveti Božji hram (r. 21). Najveća i dotad nečuvena novost koju je Krist donio sastoji se upravo u tome da kršćanska zajednica, uključujući svakog njezina člana, po Duhu Svetom koji u njoj prebiva, čini jedan sveti živi Božji hram i Božje prebivalište na zemlji (rr. 20-22) (Zečević 2023, 239-267).

Redci 19-22 predstavljaju kulminaciju Božjeg spasiteljskog djela u Kristu, o kojem je riječ u cijelom odlomku Ef 2,11-22 te u cijeloj Poslanici Efežanima. Važno je stoga ponoviti kako taj odlomak spominje prijašnje bezbožno stanje naslovnika i primatelja poslanice samo kako bi se još više naglasila neviđena i nečuvena novost sadašnjeg povlaštenog statusa kršćana, koji se mogu dičiti time da su postali sugrađani svetih i suukućani Božji. Povlašten status novoobraćenih kršćana doživljava vrhunac u postajanju dijelom jednog svetog Božjeg hrama u kojem prebiva Bog po svom Duhu. U kulminaciji sadašnjeg spasonosnog stanja kršćana sjeverozapadne Male Azije kojima se poslanica obraća važnu ulogu ima kombinacija čestica ἄρα οὖν jer upravo ona uvodi u sveobuhvatne posljedice Kristove žrtve, osobito inferencijalna ili zaključna čestica ἄρα, i naglašava novost kršćanskog poziva, osobito tranzitivna ili prijelazna čestica οὖν. Upravo zato je bitno prevesti potonju česticu, što nije uvijek učinjeno u raznim hrvatskim i drugim prijevodima, kako bi se zadržao emfatičan naglasak na prijelaz iz prijašnjeg stanja udaljenosti od Krista i Boga u novi sadašnji povlašteni spasonosni status kršćana koji žive novim životom u Kristu, koji uključuje jednakopravno članstvo u novom Božjem narodu, u Crkvi, koja čini Božju obitelj i Božje prebivalište na zemlji.

3.5. Hrvatski prijevodi čestica ἄρα οὖν u Ef 2,19

Nakon govora o širem i užem kontekstualnom značenju čestica Ef 2,19 u ovom dijelu rada pristupa se kratkoj analizi različitih hrvatskih prijevoda nakon koje se predlaže i obrazlaže najprikladniji prijevod grčkih čestica ἄρα οὖν, koji najbolje odgovara načinu i kontekstu primjene čestica te poziciji koju te čestice zauzimaju unutar r. 19. Najprije se navodi grčki tekst Ef 2,19, a zatim različiti hrvatski prijevodi toga retka, koji se samo u glavnim crtama obrađuju i uspoređuju.

Službeni hrvatski liturgijski prijevod Ef 2,19 glas: »*Tako dakle* više niste tuđinci ni pridošlice, nego sugrađani ste svetih i ukućani Božji.« Međutim, kako bi se došlo do većeg stupnja sigurnosti u ispravnost prijevoda grčkih čestica na hrvatski jezik, što u konačnici utječe na razumijevanje i na smisao biblijskog retka Ef 2,19 i cijelog biblijskog odlomka Ef 2,11-22, u kojem se te čestice nalaze, nije dovoljno zastati samo na službenom liturgijskom prijevodu na standardni književni hrvatski jezik. Potrebno je usporedno ponuditi i druge hrvatske prijevode, kako bi se zajedno sa složenim procesom proučavanja vrste, oblika i funkcije riječi (te podrijetla) u grčkom i zatim u hrvatskom jeziku, ukazalo na svu ozbiljnost i zahtjevnost procesa koji prethodi stvaranju kvalitetnog hrvatskog prijevoda ili odabiru između različitih postojećih prijevoda kada nije moguće ili nije nužno ponuditi novi i drukčiji prijevod. Stoga se u nastavku navode još četiri, tj. ukupno pet usporednih hrvatskih prijevoda Ef 2,19, s ciljem dosezanja kvalitetnog, iako ne nužno isključivog i jedinog hrvatskog prijevoda čestica ἄρα οὖν, istodobno vodeći računa o njihovu bližem (2,19) i daljnjem kontekstu (2,11-22).

Cilj usporedbe i kratke analize različitih hrvatskih prijevoda jest uvidjeti jesu li u svim prijevodima prevedene obje čestice i, što je najvažnije, je li u njima jasno istaknuta njihova emfatična funkcija stavljanja posebnog naglasak na novostečeni povlašteni status vjernika podrijetlom iz poganstva. Zapravo, svaki pojedini prijevod tih čestica mora se voditi upravo tom sviješću da je autor Poslanice Efežanima ciljano odabrao čestice ἄρα οὖν kako bi stavio naglasak na činjenicu da naslovnici poslanice, novoobraćeni kršćani iz rimske provincije Azije sa središtem u Efezu, prestaju biti stranci i tuđinci, prije svega u odnosu prema Bogu i Kristu, a onda i u odnosu na druge kršćane, te postaju jednakopravni sugrađani svetih (ostalih kršćana, mahom iz židovstva) i suukućani Božji, tj. punopravni članovi novog Božjeg naroda, odnosno Crkve. To je važna tema i stvarnost koja dotiče ne samo naslovnike poslanice nego cijelu tadašnju Crkvu potkraj 1. stoljeća po Kr. i šire, s naglaskom na one

kršćanske zajednice koje su većinski poganskog podrijetla. S obzirom na važnost govora o Crkvi kao živoj zajednici vjernika koja čini jednu Božju državu i Božju obitelj u kojoj su svi njezini članovi međusobno i pred Bogom jednaki te svi zajedno čine jedno Božje svetište i Božje prebivalište na zemlji, može se reći da taj novozavjetni grčki tekst (Ef 2,19ss) i njegov hrvatski prijevod ostaju uvijek aktualni i otvoreni za nove i dublje reinterpretacije.

Prije postupka usporedbe hrvatskih prijevoda, potrebno je ponovno istaknuti izvorni grčki tekst Ef 2,19:

Ἄρα οὖν οὐκέτι ἐστὲ ξένοι καὶ πάροικοι
ἀλλ' ἐστὲ συμπολῖται τῶν ἁγίων καὶ οἰκεῖοι τοῦ θεοῦ,

Slijede redom (standardni) hrvatski prijevodi biblijskog teksta Ef 2,19 u kojima je prijevod čestica ἄρα οὖν radi bolje uočljivosti stavljen u kurziv, počevši od prijevoda Duda-Fučak, kao standardiziranog liturgijskog teksta, zatim Katančićev, Šarićev i Rupčićev prijevod te Gusićev kajkavski prijevod.

1. *Duda-Fučak*: »Tako dakle više niste tuđinci ni pridošlice, nego sugrađani ste svetih i ukućani Božji.«
2. *Katančić*: »Dakle veće niste gosti, i prišlaci, negoste građani svetih, i domaći Božji.«
3. *Šarić*: »Tako, dakle, više niste tuđinci ni došljaci, nego ste sugrađani svetih i Božji ukućani.«
4. *Rupčić*: »Prema tome, dakle, niste više stranci i tuđinci, nego ste sugrađani svetih i ukućani Božji.«
5. *Gusić*: »Anda niste već putnici, ter prihodniki, nego jeste varaščani z svetemi, ter domačine Božji.«

U prijevodu Duda – Fućak prevedene su obje čestice: grčka riječ ἄρα prevedena je hrvatskom rječju »tako« i grčka riječ οὖν prevedena je hrvatskom rječju »dakle«. Ovdje je zadržan prijevod obiju čestica i zadržana funkcija vezivnog elementa koji označava posljedicu onog što mu prethodi, ali je ujedno kombiniranom primjenom dviju čestica ἄρα οὖν dodatno naglašena i učvršćena logička veza te sažimanje argumenta cijelog odlomka Ef 2,11-22. Iz svega navedenog, može se ustvrditi kako je riječ o primjeru i praksi dobrog prevođenja.

U Katančićevu prijevodu obje su čestice prevedene jednom rječju »dakle«, što znači da je ispuštena hrvatska riječ »tako«, koju donose Duda – Fućak i Šarićev prijevod, koji je obrađen u nastavku rada. Odabirom prijevoda sa samo jednom rječju »dakle« i neuvršćavanjem ili izbacivanjem riječi »tako«, Katančićev prijevod udaljava se od grčkog originala u kojem se namjerno kom-

biniraju dvije čestice ἄρα oŭv kako bi se naglasila novost i prijelaz krštenika u novo stanje zahvaljući Kristovoj otkupiteljskoj žrtvi, tj. kako bi se naglasila sveukupna pozitivna posljedica njegove pomiriteljske službe i povlašteno stanje spašenosti tih vjernika. Iz toga razloga moguće je ustvrditi da tom prijevodu nedostaje rječca »tako« koja uvodi u sve prethodno navedeno.

U prijevodu Ivana Krstitelja Šarića moguće je pronaći isti prijevod kombinacije čestica-veznika ἄρα oŭv kao u Duda – Fućak prijevodu, kojem prethodi jer prvo izdanje tog prijevoda datira iz 1942. – 1943. godine. Razlika je samo u tome što Šarić između dviju hrvatskih riječi stavlja zarez: »tako, dakle«. Upravo taj zarez služi kako bi se još jasnije naglasile njihove samostalne funkcije inferencijalne ili zaključne i posljedične čestice ἄρα i tranzitivne ili prijelazne čestice oŭv. Poštujući želju prevoditelja za isticanjem pojedinih čestica, ipak je primjetno kako se gubi namjera autora Poslanice Efežanima za istodobnim zajedničkim i pojačanim naglaskom te kombinacije čestica-veznika na sažimanje argumenta i na kulminaciju cjelokupnog odlomka Ef 2,11-22. U dotičnom odlomku saznaje se izrazito važna činjenica da je posljedica pomirbene i spasonosne Kristove žrtve toliko dalekosežna da bivši pogani, a sada novoobraćeni kršćani, ne samo da nisu tuđinci i pridošlice nego oni zajedno s drugim kršćanima čine (živi i) sveti Božji hram i Božje prebivalište na zemlji (rr. 21-22).

U Rupčićevu prijevodu zadržan je emfatički duh grčkog originala ἄρα oŭv, ali umjesto prijevoda grčke čestice ἄρα s jednom hrvatskom riječcom »tako«, kojom se koriste Duda – Fućak i Šarić (ali ispušta je Katančić), taj prijevod se koristi dvama riječima: »prema tome«. Zajednički prijevod obiju čestica, koji glasi »prema tome, dakle«, na taj način zadržava pojedinačne naglaske i zajednički logičko-posljedični vid izvornih grčkih čestica. Međutim, ipak se donekle gubi oštrina i naglasak na širu posljedicu ne samo onog što je netom prethodno rečeno nego i onog što je rečeno u cjelokupnom odlomku Ef 2,11-22, koji naglašava veličinu Kristove žrtve te veličinu kršćanskog poziva i identiteta.

U Gusičevu kajkavskom prijevodu grčka kombinacija čestica ἄρα oŭv prevedena je samo s jednom riječju »anda«, slično kao što Katančićev prijevod koristi samo jednu hrvatsku riječ »dakle«. Tim odabirom se u obama prijevodima istodobno gubi samostalan naglasak svake pojedine čestice i kolektivni naglasak na sveobuhvatne posljedice Kristove žrtve za novoobraćenike koji nisu više ni tuđinci ni pridošlice već punopravni ili jednakopravni članovi Crkve, koja je prikazana metaforama građanstva i kućanstva. Vrhunac tog procesa prijelaza iz poganstva u kršćanstvo, koji je ostvaren Kristovom žrt-

vom križa, dostignut je i prikazan u odlomku Ef 2,20-22, u kojima autor Poslanice Efežanima otkriva da zajedno s drugim kršćanima naslovnici poslanice čine sveti Božji hram i Božje prebivalište na zemlji.

Nakon usporedbe pet izabranih hrvatskih prijevoda Novog zavjeta vidljivo je da se nijedan prijevod ne udaljava previše od grčkog izvornika na način koji bi ugrozio shvaćanje općenitog smisla biblijskog teksta Ef 2,19 i šire. Međutim, važno je istaknuti da navedeni prijevodi ne vrednuju jednako i ne prevode obje grčke čestice ἅπα i οὖν u hrvatskom jezičnom prijevodu, što ipak utječe u određenom smislu na značenje i razumijevanje teksta. U tom smislu, prijevodi Duda – Fućak i Šarić, koji prevode obje čestice ἅπα οὖν riječima »tako dakle« (»tako, dakle«), stavljaju jasniji naglasak na njihovu važnost u pododlomku Ef 2,19-22 i cijelom odlomku 2,11-22. Naime, u tim redcima čestice imaju važnu ulogu uvođenja u prijelaz i novost koji se događaju u r. 19, a uključuju novostečeni kršćanski identitet i privilegij pripadanja Božjem narodu, Crkvi, koja prema autoru Poslanice Efežanima predstavlja Božje prebivalište na zemlji (r. 22). U dubljem smislu to znači da čestice ἅπα οὖν uvode ne samo rezultat i posljedicu onoga što je prethodno rečeno, osobito čestica ἅπα, nego one uvode u sveobuhvatnu kulminaciju Kristove pomirbene žrtve i spasonosnu novost koju su zaživjeli novoobraćeni kršćani, osobito prijelazna čestica οὖν. Ta nečuvena novost i posljedica Kristove pomirbene i spasiteljske žrtve na križu, koja je prije svega pogane i Židove pomirila s Bogom, a onda i međusobno, sastoji se u tome da od sada i nekadašnji pogani uživaju u privilegiju pripadanja Božjem narodu i obitelji, što je nekad bila isključiva povlastica izraelskog naroda. Tim dvama prijevodima približava se prijevod Rupčića, »prema tome, dakle«, koji zadržava sličan pojedinačni i zajednički naglasak, iako je vidno izgubljena posljedično-logička oštrina koju jednostavna kombinacija riječi »tako dakle« nosi u sebi. Katančić i Gusić gube gore navedeni naglasak i jačinu koje nosi izvorna grčka kombinacija čestica-veznika ἅπα οὖν. Zapravo, oba navedena hrvatska prijevoda prevode po svojoj prilici samo česticu οὖν: Katančić riječcom »dakle«, a Gusić jednom riječju »(anda)«, što opet nedovoljno naglašava zajedničku ulogu rezultata i posljedice te prijelaza na nešto novo. Ta novost prije svega upućuje na novi život u Kristu kao kulminaciju prije opisane Kristove pomirbene i spasonosne žrtve na križu, kojom su svi, i Židovi i pogani, koji u Krista vjeruju, pomireni s Bogom i međusobno te čine jedan novi narod Božji – Crkvu – koja predstavlja klicu novog pomirenog i otkupljenog čovječanstva. Ipak, vrhunac odlomka Ef 2,11-22 završava tvrdnjom kako Crkva, živa zajednica vjernika, po Duhu Svetome postaje i jest Božje prebivalište na zemlji (r. 22).

Zaključak

Kada se pristupa postupku prevođenja biblijskog teksta i, još konkretnije, prevođenju izvornih grčkih čestica poput konkretnog primjera kombinacije čestica ἄρα οὖν u Poslanici Efežanima 2,19, koje su u standardnom liturgijskom prijevodu prevedene na hrvatski jezik riječima »tako dakle«, potrebno je voditi računa o dvjema stvarnostima. Riječ je o lingvističkom i egzegetskom vidu proučavanja čestica u Novom zavjetu. Govoreći o konkretnom primjeru čestica ἄρα οὖν, zadatak prevoditelja nije samo otkriti lingvistički (sintaktički) smisao i ulogu pojedinačnog člana te kombinacije čestica-veznika. No, važno je naglasiti da u lingvističkom smislu veznik ἄρα (»tako«) predstavlja posljedični i inferentni, tj. zaključni veznik koji izriče posljedicu i zaključuje prethodno rečeno, a veznik οὖν (»dakle«) predstavlja tranzitivni ili prijelazni veznik kojim se sažima ono što je prethodno rečeno i donosi prijelaz na nešto novo. Međutim, proučavatelja i prevoditelja Svetog pisma Novog zavjeta zanima ujedno egzetetski vid upotrebe čestica, uključujući navedenu kombinaciju. U tom je smislu važno obratiti pozornost na dvije stvari, tj. na dva bitna egzegetska pitanja. Prvo egzetsko pitanje uključuje mogućnost primjene određenih čestica u značenju koje nadilazi njihovu uobičajenu lingvističku funkciju, poput sažimanja, ponavljanja i naglašavanja. U tom smislu, moguće je ponuditi primjer čestice γάρ, koja ponekad u Evanđelju po Marku u sebi skriva aluziju na Stari zavjet ili primjer čestice δέ, koja, kad je stavljena na početak nekog odlomka, upućuje na važnu prekretnicu u pripovijesti. Osim toga, počesto je čestica δέ upotrebljena više u psihološkom smislu nego zbog samih lingvističkih razloga. Nadilaženje čistih lingvističkih funkcija osobito vrijedi za kombinaciju čestica i na inverziju njihova uobičajenog položaja u rečenici. Ta tvrdnja može se primijeniti i na ogledni primjer kombinacije čestice-veznika ἄρα οὖν u Poslanici Efežanima 2,19, gdje njihova primjena upućuje na kulminaciju, tj. na prijelomnu točku šireg prethodnog argumenta i cjelokupnog odlomka u kojem se nalaze (2,11-22). Drugo egzegetsko pitanje uključuje potrebu pažljivije interpretacije pojedinačnih slučajeva primjene čestica u grčkom jeziku Novog zavjeta kako bi se još bolje osvijetlila njihova značajna uloga za sveukupno značenje biblijskih odlomaka u kojima se nalaze, što eventualno može dovesti i do novih (re)interpretacija istih odlomaka. U tom je smislu ovaj rad nastojao upravo to učiniti, ponuditi jedan pažljiviji osvrt na ulogu i primjenu čestica na konkretnom primjeru kombinacije čestica-veznika ἄρα οὖν u Ef 2,19 unutar odlomka Ef 2,11-22. Rezultat analize i sinteze tih čestica jest shvaćanje njihova sveobuhvatnijeg utjecaja na smisao tog biblijskog odlomka koji nadilazi

posljedicu samo onoga što je izravno rečeno u prethodnom retku te upućuje na izuzetno značenje toga odlomka unutar cijele Poslanice Efežanima (Thrall 1962, VII-VIII.1-11.34-67ss).

Dvije gornje egzegetske tvrdnje (pitanja) i sve prije rečeno može se itekako primijeniti na konkretan primjer primjene kombinacije čestica ἄρα οὖν, koji je moguće pronaći na početku rečenice u Poslanici Efežanima 2,19, ali i na još jedanaest mjesta u pavlovskom korpusu: Rim 5,18; 7,3.25; 8,12; 9,16.18; 14,12.19, Gal 6,10; 1 Sol 5,6, 2 Sol 2,15. Sama činjenica korištenja čestica na početku rečenice razlikuje se od njihove primjene u eri klasičnog grčkog jezika i ukazuje na jedan od važnijih primjera davanja većeg značaja česticama u Novom zavjetu, a samim time svjedoči i za drukčiji način njihove primjene u grčkom narodnom *koine* jeziku, kojim je napisan i Novi zavjet. U Ef 2,19ss, autor Poslanice Efežanima otkriva da kršćani iz poganstva nisu Kristovom pomirbenom žrtvom (2,14-18) jednostavno prestali biti udaljeni od Boga i Krista (2,11-13), već su posljedice još dalekosežnije u pozitivnom smislu. Naime, oni su od sada nazidani na temelju apostola i proroka (2,20) te zajedno s ostalim kršćanima iz židovstva čine jedan sveti Božji hram (2,21) i prebivalište Božje u Duhu (2,22). Ovdje posljedica i rezultat višestruko nadmašuju uzrok, tj. novost i novi život u Kristu koji nastaje Kristovom pomirbenom žrtvom nadmašuje sva moguća očekivanja kako kod naslovnika poslanice, novoobraćenih kršćana iz poganstva, tako i kod svakog pozornog čitatelja poslanice bez obzira na generaciju i vrijeme u kojem živi.

U konačnici, bez ispravnog shvaćanja uloge i značenja kombinacije čestice-veznika ἄρα οὖν u Ef 2,19, koja ne služi samo za sažimanje, zaključak i logičnu posljedicu onoga što prethodi, dakle samo na prošlost naslovnika i primatelja poslanice te samo na jednu dimenziju Kristove otkupiteljske žrtve, ne može se u potpunosti shvatiti njihova sveobuhvatnija zajednička uloga stavljanja pojačanog naglaska na novost i veličinu spasenja koju im je Krist svojom pomirbenom žrtvom darovao. To spasonosno pomirenje te novostecheni kršćanski i eklezijalni identitet pripadanja Božjem narodu i Božjoj obitelji nadilazi sve što su dosad kršćani kojima je Poslanica Efežanima upućena mogli zamisliti. Ne samo da je Krist svojim križem od njih stvorio jedan novi narod, klicu novog čovječanstva, nego on sada od njih tvori živo Božje svetište, sveti Božji hram i Božje prebivalište na zemlji.

Popis literature

1. Knjige i članci

- Aletti, Jean-Noël. 1993. *Saint Paul. Épître aux Éphésiens*. Paris: J. Gabalda.
- Baršćevski, Taras, Zrinka Jelaska i Nada Babić (ur.). 2022. *Bibliana. Hrvatski prijevodi Biblije*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost.
- Barth, Markus. 1974. *Ephesians. Introduction, Translation and Commentary on Chapters 1–3*. New York: Anchor Yale Bible Commentary.
- Lincoln, Andrew T. 1990. *Ephesians*. Dallas: Word Biblical Commentary.
- Metzger, Bruce M. 2001. *Bible in Translation. Ancient and English Versions*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Muddiman, John. 2001. *The Epistle to the Ephesians*. London: Hendrickson.
- Mussner, Franz. 1982. *Der brief an die Epheser*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Penna, Romano. 1988. *Lettera agli Efesini. Introduzione, versione, commento*. Bologna: Edizioni Dehoniane Bologna (EDB).
- Thrall, Margaret. 1962. *Greek Particles in the New Testament. Linguistic and Exegetical Studies*. Leiden: E. J. Brill.
- Vidović, Marinko. 2003. Poganokršćani. Okosnica Poslanice Efežanima. *Crkva u svijetu* 38/1: 7-40.
- Vidović, Marinko. *Pavao i njegova misao. Uvod i osnove tumačenja i teologije Pavlovih i deuteropavlovskih poslanica*. 2010. Split: Crkva u svijetu.
- Zečević, Tomislav. 2023. Kristova pomiriteljska služba i novo stvorenje u Poslanici Efežanima i drugim pavlovskim spisima. *Bogoslovska smotra* 93/2: 239-267.

2. Biblijska izdanja

- Biblia Hebraica Stuttgartensia*. ⁵1997. Uredio: Rudolf Kittel. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Biblija*. 1999. Prijevod: Novi zavjet: Ljudevit Rupčić. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Biblija*. ⁵2019. Prijevod: Stari zavjet (osim Petoknjžja i Psalama): na temelju rukopisa Antuna Sovića; Petoknjžje: Silvije Grubišić; Psalmi: Filibert Gass; Novi zavjet: Bonaventura Duda i Jerko Fućak. Glavni urednici: Jure Kaštelan i Bonaventura Duda. Urednici Josip Tabak i Jerko Fućak. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Biblija*. 2014. Sveto Pismo Staroga i Novoga zavjeta u prijevodu Ivana Ev. Šarića (prvo izdanje: Sarajevo 1942 – 1943; popravljeno izdanje: 2014. – Hrvatsko biblijsko društvo). Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo.
- Biblija*. 2016. Prijevod: Sveto pismo Starog Zakona; Sveto pismo Novog Zakona, Matije Petra Katančića (prvi tiskani hrvatski prijevodi Biblije iz 1831. godine; 1. popravljeno izdanje: 2016. – Hrvatsko biblijsko društvo). Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo.
- Biblija*. 2018. Prijevod: Sveto pismo Novoga zakona: Ivan Rupert Gusić. Urednici: Alojz Jembrih i Zvonimir Kurečić. Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima.
- Novi zavjet s uvodima i bilješkama Ekumenskog prijevoda Biblije*. 1992. Prijevod: Bonaventura Duda i Marijan Jerko Fućak. Urednik: Marijan Jerko Fućak. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Novum Testamentum Graece*. ²⁸2012. Urednici: Erwin Nestle i Kurt Aland, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*. ²2006. Urednici: Alfred Rahlfs i Robert Hahnhart. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- The Greek New Testament*. ⁴1994. Urednici: Barbara i Kurt Aland. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- The Interlinear Hebrew-Greek-English Bible, 4 volumes*. ²1985. Volume IV: The Interlinear Greek-English New Testament with Strong's Concordance Numbers Above Each Word. Prijevod: Jay P. Green, Sr. Urednik: Jay P. Green, Sr. Peabody: Hendrickson Publishers.

3. Gramatike, leksikoni i rječnici

- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika. ²1997. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bauer, Walter i Frederick William Danker (ur.). ³2000. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Blass, Friedrich, Albert Debrunner i Robert W. Funk (ur.). 1961. *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Horak-Williams, Nela. ³1999. *Grčki jezik Novoga zavjeta. početnica*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Horstmann, Axel. 1990. ἄρα. U: Horst Balz i Gerhard Schneider (ur.). *Exegetical Dictionary of the New Testament*, I. Grands Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 148-149.
- Musić, August i Niko Majnarić. ¹⁵2001. *Gramatika grčkog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Popović, Anto. 2016. *Grčko-hrvatski rječnik Novoga zavjeta sa statistikom grčkih riječi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Rusconi, Carlo. 1997. *Vocabulario del Greco del Nuovo Testamento*. Bologna: Edizioni Dehoniane Bologna (EDB).
- Schoenborn, Ulrich. 1991. οὖν. U: Horst Balz i Gerhard Schneider (ur.). *Exegetical Dictionary of the New Testament*, II. Grands Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 542-543.
- Smyth, Herbert Weir. 1920. *Greek Grammar for Colleges*. New York: American Book Company.
- Zovkić, Mato. 1976. Zajednica novog čovjeka u Kristu (2,14-18; 4,20-24 i paral). *Bogoslovska smotra* 46/3: 209-228.

4. Ostali izvori

- Gradivo.hr. 2023. Nepromjenjive vrste riječi. U: <https://gradivo.hr/hrvatski/online-skripta-hrvatski-za-maturu/nepromjenjive-vrste-rijeci/> (pristupljeno 26. III. 2025.).
- Hrvatski jezični portal. 2025. Čestica. U: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f1tvWxc%3D&keyword=%C4%8Destica (pristupljeno 26. III. 2025.).
- Hrvatski jezični portal. 2025. Hermetizam. U: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fVliWhU%3D&keyword=hermetizam (pristupljeno 28. V. 2025.).

- Hudeček, Lana i Milica Mihaljević. 2025. Čestice. U: *Hrvatska školska gramatika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. U: <http://gramatika.hr/pravilo/cestice/65/> (pristupljeno 26. III. 2025.).
- Hudeček, Lana i Milica Mihaljević. 2025. Veznici. U: *Hrvatska školska gramatika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. U: <http://gramatika.hr/pravilo/veznici/63/#pravilo> (pristupljeno 26. III. 2025.).
- Hudeček, Lana i Milica Mihaljević. 2025. Vrste riječi. U: *Hrvatska školska gramatika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. U: <http://gramatika.hr/pravilo/vrste-rijeci/16/#pravilo> (pristupljeno 26. III. 2025.).
- Proleksis enciklopedija, online. 2013. – 2025. Čestica. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. U: <https://proleksis.lzmk.hr/53199/> (pristupljeno 26. III. 2025.).